PRICES OF THE

OXFORD POCKET CLASSICS.

	Paper. s.	Paper. d.	Bound. s.	Bound. d.
Æschines in Ctesiphontem, et Demosthenes de Corona	1	6	2	0
Æschylus	2	6	3	0
Aristophanes. 2 vols.	5	0	6	0
Aristotelis Ethica	1	6	2	0
Cæsaris Commentarii, cum Supplementis Auli Hirtii et aliorum	2	0	2	6
——— Commentarii de Bello Gallico ...	1	0	1	6
——————— de Bello Civili ...	1	0	1	6
Cicero de Officiis, de Senectute, et de Amicitia	1	6	2	0
Ciceronis Tusculanarum Disputationum Libri V.	1	6	2	0
——— Orationes Selectæ	3	0	3	6
Cornelius Nepos	1	0	1	4
Euripides. 3 vols.	5	0	6	6
———— Tragœdiæ Sex	3	0	3	6
Herodotus. 2 vols.	5	0	6	[illegible]
Homeri Ilias	3	0	3	[illegible]
——— Odyssea	2	6	3	[illegible]
Horatius	1	6	2	[illegible]
Juvenalis et Persius	1	0	1	[illegible]
Livius. 4 vols.	5	0	6	[illegible]

The Oxford Pocket Classics (continued).

	Paper. s.	d.	Bound. s.	d.
ucanus	2	0	2	6
ucretius	1	6	2	0
hædrus	1	0	1	4
allustius	1	6	2	0
ophocles	2	6	3	0
acitus. 2 vols.	4	0	5	0
'hucydides. 2 vols.	4	0	5	0
'irgilius	2	0	2	6
enophontis Memorabilia	1	0	1	4
——— Anabasis	1	6	2	0

Uniform with the Oxford Pocket Classics.

LAWS OF THE GREEK ACCENTS. By JOHN GRIFFITHS, D.D., late Warden of Wadham College, Oxford. *Nineteenth Edition.* 16mo., price 6d.

TWELVE RUDIMENTARY RULES FOR LATIN PROSE COMPOSITION: with Examples and Exercises, for the Use of Beginners. By the Rev. EDWARD MOORE, D.D., Principal of St. Edmund Hall, Oxford. *Seventh Edition.* 16mo., 6d.

RUDIMENTARY RULES, with Examples, for
of Beginners in Greek Prose Composition.
D.C.L., late Bishop of Barbados, (form
King's School, Canterbury). 16mo., sewed

THE ACCIDENCE OF THE GRE
THROUGH INFLEXIONS AND ANA
M.A., formerly Fellow and Tutor of
16mo., in wrapper, 1s.

PARKER and Co., OXFO

OCTAVO EDITIONS OF THE CLASSICS.

POETARUM SCENICORUM GRÆCORUM, Æschyli, Sophoclis, Euripidis, et Aristophanis, Fabulæ Superstites, et Perditarum Fragmenta. Ex recognitione GUIL. DINDORFII. Editio sexta. One Vol., Royal 8vo., cloth, 21s.

ARISTOTLE.

THE ETHICS OF ARISTOTLE, with English Notes. By the Rev. W. E. JELF, B.D., Author of the Greek Grammar, &c. 8vo., cloth, 12*s*.

Text separate, 5*s*. Notes separate, 7*s*. 6*d*.

THUCYDIDES.

THUCYDIDES, with Notes, chiefly Historical and Geographical. By the late T. ARNOLD, D.D. With Indices by the Rev. R. P. G. TIDDEMAN. *Eighth Edition.* Complete, 3 vols., 8vo., cloth lettered, 1*l*. 16*s*.

The Text of ARNOLD, with the Argument, &c. The Indexes adapted to his Sections, and the Greek Index greatly enlarged. By the Rev. R. P. G. TIDDEMAN. In One Volume. 8vo., 12*s*.

SOPHOCLES.

TRAGŒDIÆ, with Notes, adapted to the and Universities. By THOMAS

ay be had separately, at 5*s*. each:—
niæ; Ajax; Electra; Œdipus Co-

M. TULLIUS CICERO

DE OFFICIIS,

DE SENECTUTE,

ET

DE AMICITIA.

OXONII,

ET LONDINI, 6 SOUTHAMPTON-STREET, STRAND:

Apud Jacobum Parker et Socios.

M DCCC XCIII.

OXONII: EXCUDEBANT JACOBUS PARKER ET SOC.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS

LIBRI TRES.

OUTLINE OF THE TREATISE.

CICERO, after a preface to his son, states the subject of his work to be *Man's Duties;* and divides his treatise as follows:—

A. Consideration of the *Honestum,* (τὸ καλόν). I. c. 4—42.

B. The degrees of things *Honesta.* I. c. 43. ad fin. lib.

C. Consideration of the *Utile,* (τὸ σύμφερον). II. c. 1—24.

D. The degrees of things *Utilia.* II. c. 25. ad fin. lib.

E. Consideration of cases in which the *Honestum* and the *Utile* may seem to conflict. III.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS

AD MARCUM FILIUM

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITERARIA.

Cicero, reipublicæ libertate sublata quum ad philosophiæ se studium retulisset, multosque ejus locos illustres latinis literis illustrasset, hos tres de Officiis libros studiosissime et elegantissime scriptos (mensibus Novembri et Decembri anni 710) *misit ad filium tum temporum et literarum causa Athenis degentem, ut hæc studia etiam patrio sermone illustrari posse intelligeret. Omnem vero istam quæstionem Stoicorum disciplinam secutus exposuit.*

ARGUMENTUM.

CICERO, præmissa officii et definitione et divisione, tria facit genera deliberationis in consilio capiendo:

primum—Honestumne factu sit an turpe:

alterum—Conducatne an noceat:

tertium vero—Ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et quum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit præponendum.

In tres igitur locos totam disputationem distribuit, quorum primus est de honesto (l. i.), alter de utili (l. ii.) tertius de comparatione eorum (l. iii.) Primum formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, ejusque quatuor partes facit, sapientiam, justitiam, temperantiam, et fortitudinem seu

magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quædam officia nasci docet. c. 4. Ac de his quatuor partibus accurate disputat, et, quomodo ab iis officia ducantur, ostendit. c. 5-42. Huic disputationi subjicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. c. 43. sq.

---

1 I. Quamquam te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis institutisque philosophiæ propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis; tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Græcis Latina conjunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Græcarum literarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum
2 et ad judicandum. Quamobrem disces tu quidem a principe hujus ætatis philosophorum, et disces, quamdiu voles; (tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit): sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique, et Socratici et Platonici esse volumus, de rebus ipsis utere tuo judicio; nihil enim impedio; orationem autem Latinam efficies profecto legendis nostris pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio ætatem consumpsi, si id mihi assumo, videor
3 id meo jure quodam modo vindicare. Quamobrem magno opere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui jam

illos fere æquarunt, studiose legas. Vis enim dicendi
major est in illis, sed hoc quoque colendum est æquabile
et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini
video Græcorum contigisse, ut idem utroque in genere
elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi et hoc
quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phale-
reus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis,
orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti
discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in
utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque
certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si 4
genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et
copiosissime potuisse dicere, et Demosthenem, si illa,
quæ a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare volu-
isset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque
modo de Aristotele et Isocrate judico: quorum uterque,
suo studio delectatus, contempsit alterum.

II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc
tempore, multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod
et ætati tuæ esset aptissimum et auctoritati meæ. Nam
quum multa sint in philosophia et gravia et utilia accu-
rate copioseque a philosophis disputata, latissime patere
videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis et præcepta
sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis neque pri-
vatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque
si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, va-
care officio potest; in eoque colendo sita vitæ est ho-
nestas omnis, et in negligendo turpitudo. Atque hæc 5
quidem quæstio communis est omnium philosophorum.
Quis est enim, qui nullis officii præceptis tradendis phi-
losophum se audeat dicere? Sed sunt nonnullæ disci-
plinæ, quæ propositis bonorum et malorum finibus offi-
cium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic

instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum judicans, aut temperans, voluptatem summum bonum sta-
6 tuens, esse certe nullo modo potest. Quæ quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur si sibi consentaneæ esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli jam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quæstione potissimum Stoicos, non ut interpretes, sed, ut solemus, e fontibus eorum, judicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

7 Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panætio prætermissum esse miror. Omnis enim quæ [a] ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

III. Omnis de officio duplex est quæstio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujusmo-

di exempla [sunt]: Omniane officia perfecta sint: num-
quid officium aliud alio majus sit: et quæ sunt generis
ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur,
ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus
id apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis
spectare videntur: de quibus est nobis his libris expli-
candum. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et 8
medium quoddam *officium* dicitur, et *perfectum*. Per-
fectum officium *rectum*, opinor, vocemus, quod Græci
κατόρθωμα, hoc autem commune [officium] *καθῆκον* vo-
cant. Atque ea sic definiunt, ut, *rectum* quod sit, id *offi-
cium perfectum* esse definiant, *medium* autem *officium* id
esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi
possit. Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii 9
capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit, an
turpe, dubitant, id quod in deliberationem cadit. In quo
considerando sæpe animi in contrarias sententias distra-
huntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant, ad
vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates re-
rum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se
possint juvare et suos, conducat id, necne, de quo deli-
berant. Quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis
cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare
videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum
enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad
se videtur, fit, ut distrahatur [in] deliberando animus
afferatque ancipitem curam cogitandi. Hac divisione, 10
quum præterire aliquid maximum vitium in dividendo
sit, duo prætermissa sunt. Nec enim solum, utrum
honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duo-
bus propositis honestis, utrum honestius: itemque,
duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam
ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes

distribui debere reperitur. Primum est igitur de *honesto*, sed dupliciter, tum pari ratione de *utili*, post de *comparatione eorum* disserendum.

11 IV. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniaque, quæ ad vivendum sunt necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia ejusdem generis. Commune autem animantium omnium est conjunctionis appetitus procreandi causa, et cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem et beluam hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest quodque præsens est, se accommodat, paullum admodum sentiens præteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt, earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus præsentibus adjungit atque annectit futuras; facile totius vitæ cursum videt, ad eamque

12 degendam præparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitæ societatem; ingeneratque in primis præcipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque, ut hominum cœtus et celebrationes et esse et a se obiri velit, ob easque causas studeat parare ea, quæ suppeditent et ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed conjugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat. Quæ cura exsuscitat etiam animos et majores

13 ad rem gerendam facit. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum

necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum,
simplex sincerumque sit, id esse naturæ hominis aptissi-
mum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appe-
titio quædam principatus, ut nemini parere animus bene
a natura informatus velit, nisi præcipienti aut docenti,
aut utilitatis causa juste et legitime imperanti: ex quo
magnitudo animi exsistit humanarumque rerum con-
temptio. Nec vero illa parva vis naturæ est rationis- 14
que, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid
sit, quod deceat, in factis dictisque quis modus. Itaque
eorum ipsorum, quæ aspectu sentiuntur, nullum aliud
animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam par-
tium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab
oculis ad animum transferens, multo etiam magis pul-
chritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque
conservandum putat, cavetque, ne quid indecore effemi-
nateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis,
ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex
rebus conflatur et efficitur id, quod quærimus, *honestum:*
quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum est;
quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura
esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam
faciem honesti vides: *quæ si oculis cerneretur, mirabiles
amores*, ut ait Plato, *excitaret sapientiæ*. Sed omne, quod
est honestum, id *quatuor partium* oritur ex aliqua. Aut
enim in perspicientia veri sollertiaque versatur, aut in
hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique,
et rerum contractarum fide, aut in animi excelsi atque
invicti magnitudine ac robore, aut in omnium, quæ fiunt
quæque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia
et temperantia. Quæ quatuor quamquam inter se col- 15
ligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa offi-

ciorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quæ prima
descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus,
inest indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc
16 munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspi-
cit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime
et celerrime potest et videre et explicare rationem, is
prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quo-
circa huic, quasi materia, quam tractet et in qua verse-
17 tur, subjecta est veritas. Reliquis autem tribus virtu-
tibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas
tuendasque, quibus actio vitæ continetur: ut et societas
hominum conjunctioque servetur, et animi excellentia
magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque
et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis
despiciendis eluceat. Ordo autem et constantia et mo-
deratio et ea, quæ sunt his similia, versantur in eo
genere, ad quod adhibenda est actio quædam, non solum
mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in
vita, modum quemdam et ordinem adhibentes, honesta-
tem et decus conservabimus.

18 VI. Ex quatuor autem locis, in quos, honesti naturam
vimque divisimus, primus ille, qui in *veri cognitione* con-
sistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim
trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiæ cupidita-
tem: in qua excellere pulchrum putamus: labi autem,
errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In
hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda
sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque
temere assentiamus: quod vitium effugere qui volet,
(omnes autem velle debent,) adhibebit ad considerandas
19 res et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod
quidam nimis magnum studium multamque operam in
res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non

necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audimus: in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in jure civili; quæ omnes artes in veri investigatione versantur, cujus studio a rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen sæpe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quæ numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, 20
qua societas hominum inter ipsos et vitæ quasi communitas continetur. Cujus partes duæ: *justitia*, in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic conjuncta *beneficentia*, quam eamdem vel *benignitatem* vel *liberalitatem* appellari licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus injuria: deinde ut communibus pro communibus utatur, privatis ut suis. Sunt autem privata 21
nulla naturâ, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cujusque fit, eorum, quæ natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo, si qui sibi plus appetet, violabit jus humanæ

22 societatis. Sed quoniam, (ut præclare scriptum est a
Platone,) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri
partem patria vindicat, partem parentes, partem amici;
atque, ut placet Stoicis, quæ in terris gignantur, ad
usum hominum omnia creari, homines autem hominum
causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse
possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, com-
munes utilitates in medium afferre, mutatione offici-
orum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum
facultatibus devincire hominum inter homines socie-
23 tatem. Fundamentum autem justitiæ est *fides*, id est
dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex
quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius,
tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exqui-
runt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat*,
quod dictum est, appellatam *fidem*.

Sed injustitiæ genera duo sunt: unum eorum, qui
inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur,
si possunt, non propulsant injuriam. Nam qui injuste
impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua pertur-
batione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio:
qui autem non defendit nec obsistit, si potest, injuriæ,
tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut pa-
24 triam deserat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi
causa de industria inferuntur, sæpe a metu proficis-
cuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne,
nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Max-
imam autem partem ad injuriam faciendam aggrediuntur,
ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio la-
tissime patet avaritia.

25 VIII. Expetuntur autem divitiæ quum ad usus vitæ
necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus
autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat

ad opes et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitæque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda est: sed fugienda semper injuria est. Maxime 26
autem adducuntur plerique, ut eos justitiæ capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

— Núlla sancta sócietas,
nec fides regni ést:

id latius patet. Nam, quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. Sed in 27
omni injustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quæ plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitato fiat injuria. Leviora enim sunt ea, quæ repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quæ meditata et præparata inferuntur. Ac de inferenda quidem injuria satis dictum est.

IX. Prætermittendæ autem defensionis deserendique 28
officii plures solent esse causæ. Nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia, aut suis studiis quibusdam oc-

cupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo ducant, propterea justos esse. Nam alterum justitiæ genus assequuntur, [in] inferenda ne cui noceant injuria; in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Æquius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita justum est,
29 quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero genere injustitiæ vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus causas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus justitia contineretur: facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi
30 nosmetipsos valde amabimus, judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum. Quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat:* sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quæ ceteris; quæ, quasi longo intervallo interjecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit an iniquum. Æquitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt sæpe tempora, quum ea, quæ maxime 31
videntur digna esse justo homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, promissum facere; quæque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit justum. Referri enim decet ad ea, quæ posui principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium et non semper
est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et 32
conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori: ut, si constitueris, te cuipiam advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo
promiserit? Quæ quidem pleraque jure prætorio libe- 33
rantur, nonnulla legibus.

Exsistunt etiam sæpe injuriæ calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa juris interpretatione. Ex quo illud: *summum jus summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, quum triginta

dierum essent cum hoste factæ induciæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non noctium induciæ. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim præter auditum habeo,) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, injuriæ suæ pœnitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad injuriam
34 tardiores. Atque in republica maxime conservanda sunt jura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore.
35 Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur; parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut majores nostri Tusculanos, Æquos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt; at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia,

paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est con-
sulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non
optimam, at aliquam rempublicam, quæ nunc nulla est,
haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulen-
dum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum
fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, re-
cipiendi sunt. In quo tanto opere apud nostros justitia
culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello
in fidem recepissent, earum patroni essent more ma-
jorum. Ac belli quidem æquitas sanctissime fetiali 36
populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi
potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus
repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum.
Popilius imperator tenebat provinciam, in cujus exer-
citu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio
videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque
filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed
quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad
Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu re-
manere, secundo eum obligaret militiæ sacramento;
quia, priore amisso, jure cum hostibus pugnare non
poterat.—Adeo summa erat observatio in bello mo- 37
vendo.—M. quidem Catonis senis epistola est ad M.
filium, in qua scripsit se audisse, eum missum factum
esse a consule, quum in Macedonia Persico bello miles
esset. Monet igitur, ut caveat, ne prælium ineat: negat
enim jus esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare.

XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui pro-
prio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate
verbi rei tristitiam mitigatam. *Hostis* enim apud ma-
jores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* di-
cimus. Indicant duodecim tabulæ: ut STATUS DIES
CUM HOSTE; itemque, ADVERSUS HOSTEM ÆTERNA AUC-

TORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius effecit jam vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma
38 contra ferret, remansit. Quum vero de imperio decertatur belloque quæritur gloria, causas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante justas causas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famæ: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Hannibal; reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa præclara:

> Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis!
> Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
> Ferro, non auro vitam cernamus utrique.
> Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
> Virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
> Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
> Eorumdem me libertati parcere certum est:
> Dono, ducite, doque volentibu' cum magnis dis.

Regalis sane et digna Æacidarum genere sententia.

39 XIII. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello Regulus captus a Pœnis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, jurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam
40 fidem hosti datam fallere. [Secundo autem Punico bello,

post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam astrictos misit jurejurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui pejerassent, in ærariis reliquerunt; nec minus illum, qui jurisjurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, jurejurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiæ in hostem a majoribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum et eum necaturum: senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedidit. Ita ne hostis quidem, et potentis et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.] Ac de bellicis quidem officiis 41
satis dictum est.

Meminerimus autem etiam adversus infimos justitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, justa præbenda. Quum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat injuria: fraus quasi vulpeculæ, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum; sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quam eorum, qui, quum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur.—De justitia satis dictum est.

XIV. Deinceps, ut erat propositum, de *beneficentia* 42
ac de *liberalitate* dicatur: qua quidem nihil est naturæ hominis accommodatius. Sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde,

ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores judicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, ut si
43 in suam rem aliena convertant. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ et C. Cæsaris pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri:
44 nihil enim liberale, quod non idem justum. Alter locus erat cautionis, ne benignitas major esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos. Quas enim copias iis et suppeditari æquius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiæ. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa quæ proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est
45 conjunctior, quam aut liberalitati aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficentia delectus esset dignitatis: in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitæ, et ad nostras utilitates officia ante

collata: quæ ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures causæ majoresque ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis homi- 46
nibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus præclare agitur si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua jam multa dicta sunt, justitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere. Atque hæc in moribus. De 47
benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia judicemus: sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, major quædam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. Quod si ea, quæ utenda ac- 48
ceperis, majore mensura, si modo possis, jubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi: demus, necne, in nostra potestate est; non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine injuria. Acceptorum autem beneficiorum sunt de- 49
lectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plu-

rimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine judicio vel modo in omnes, vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ judicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

50 XVI. Optime autem societas hominum conjunctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quæ natura principia sint communitatis et societatis humanæ, repetendum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. Ejus autem vinculum est ratio et oratio: quæ docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando conciliat inter se homines conjungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus: justitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus:
51 sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quæ descripta sunt legibus et jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quæ sunt gene-

ris ejus, quod, ab Ennio positum in una re, transferri in
multas potest.

> Homó, qui erranti cómiter monstrát viam,
> Quasi lúmen de suo lúmine accendát, facit,
> Nihilóminus ipsi lúcet, quum illi accénderit.

Una ex re satis præcipitur, ut, quidquid sine detrimento
commodari possit, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt 52
illa communia, Non prohibere aqua profluente; Pati ab
igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele delibe-
ranti dare: quæ sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non
molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid
ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam
copiæ parvæ singulorum sunt, eorum autem, qui iis
egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas refe-
renda est ad illum Ennii finem, *Nihilóminus ipsi lúcet:*
ut facultas sit, qua in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt societatis hominum. 53
Ut enim ab illa infinita discedatur, propior est ejusdem
gentis, nationis, linguæ; qua maxime homines conjun-
guntur: interius etiam est ejusdem esse civitatis. Multa
enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porti-
cus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines
præterea et familiaritates, multisque cum multis res
rationesque contractæ. Arctior vero colligatio est so-
cietatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate
humani generis in exiguum angustumque concluditur.
Nam quum sic hoc natura commune animantium, ut 54
habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso
conjugio est: proxima in liberis: deinde una domus,
communia omnia. Id autem est principium Urbis, et
quasi seminarium reipublicæ. Sequuntur fratrum con-
junctiones; post consobrinorum sobrinorumque: qui
quum una domo jam capi non possint, in alias domos,

tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et
affinitates : ex quibus etiam plures propinqui. Quæ pro-
pagatio et soboles origo est rerum publicarum. San-
guinis autem conjunctio benevolentia devincit homines
55 et caritate. Magnum est enim, eadem habere monu-
menta majorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere com-
munia. Sed omnium societatum nulla præstantior est,
nulla firmior, quam quum viri boni, moribus similes,
sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum, quod
sæpe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet
56 atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et
quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut
eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur, tamen
justitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est
amabilius nec copulatius, quam morum similitudo bono-
rum. In quibus enim eadem studia sunt eædemque
voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur,
ac seipso ; efficiturque id, quod Pythagoras vult in ami-
citia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa com-
munitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultro citro datis
acceptis : quæ et mutua et grata dum sunt, inter quos
57 ea sunt, firma devinciuntur societate. Sed quum omnia
ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est
gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica est
uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi,
propinqui, familiares : sed omnes omnium caritates patria
una complexa est : pro qua quis bonus dubitet mortem
oppetere, si ei sit profuturus ? Quo est detestabilior
istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam,
et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt.
58 Sed si contentio quædam et comparatio fiat, quibus
plurimum tribuendum sit officii : principes sint patria et
parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus ;

proximi liberi, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria præsidia vitæ debentur iis maxime, quos ante dixi; vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum 59
erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum; suntque officia, quæ aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adjuveris in fructibus percipiendis, quam aut fratrem aut familiarem; at, si lis in judicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Hæc igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio, et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quæ reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec medici, nec im- 60
peratores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ sunt in jure societatis humanæ, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

Intelligendum est autem, quum proposita sint genera 61
quatuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod *animo magno elatoque humanas*

res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos etenim, juvenes, animum geritis muliebrem
Illa virago viri:

et si quid ejusmodi:

Sálmáci, da spolia, sine sudore et sánguine.

Contraque in laudibus, quæ magno animo fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris; hinc noster Cocles; hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

62 XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis et laboribus, si justitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non modo enim id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis *fortitudo*, quum eam *virtutem* esse dicunt *propugnantem pro æquitate.* Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus. Nihil enim honestum esse potest, quod
63 justitia vacat. Præclarum igitur illud Platonis: *Non solum,* inquit, *scientia, quæ est remota ab justitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis.* Itaque viros fortes et magnanimos eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quæ sunt ex media laude justitiæ.

Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitu- 64
dine animi facillime pertinacia, et nimia cupiditas princi-
patus innascitur. Ut enim apud Platonem est, *omnem
morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vin-
cendi:* sic, ut quisque animi magnitudine maxime ex-
cellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus
esse. Difficile est autem, quum præstare omnibus con-
cupieris, servare æquitatem, quæ est justitiæ maxime
propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se,
nec ullo publico ac legitimo jure patiantur; exsistunt-
que in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes
quam maximas consequantur, et sint vi potius superi-
ores, quam justitia pares. Sed quo difficilius, hoc præ-
clarius. Nullum est enim tempus, quod justitia vacare
debeat. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non, 65
qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem
et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxi-
me natura sequitur, in factis positum, non in gloria
judicat: principemque se esse mavult, quam videri.
Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic
in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad
res injustas impellitur, ut quisque altissimo animo est,
gloriæ cupiditate. Qui locus est sane lubricus, quod
vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis,
non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus 66
maxime cernitur, quarum una in rerum externarum de-
spicientia ponitur, quum persuasum sit, nihil hominem,
nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut op-
tare aut expetere oportere, nullique neque homini neque
perturbationi animi nec fortunæ succumbere. Altera
est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi,
res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut

vehementer arduas plenasque laborum et periculorum, tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent.
67 Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: causa autem et ratio officiens magnos viros est in priore. In eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum judices, et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quæ eximia plerisque et præclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quæ videntur acerba, quæ multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturæ discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnæque constantiæ.
68 Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore præstiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et hæc vitanda, et pecuniæ fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficentiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda inter-
69 dum, aut deponenda nonnumquam. Vacandum autem omni est animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam ægritudine et voluptate nimia et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit, quæ affert quum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se removerunt ad otiumque

perfugerunt: in his et nobilissimi philosophi longeque
principes, et quidam homines severi et graves, qui nec
populi nec principum mores ferre potuerunt, vixerunt-
que nonnulli in agris, delectati re sua familiari. His 70
idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re ege-
rent, ne cui parerent, libertate uterentur: cujus pro-
prium est sic vivere, ut velis.

XXI. Quare, quum hoc commune sit potentiæ cupido-
rum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse
arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti
sint et suo et parvo. In quo neutrorum omnino con-
temnenda est sententia: sed et facilior et tutior et
minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum: fruc-
tuosior autem hominum generi et ad claritatem ampli-
tudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam et ad
magnas res gerendas accommodaverunt. Quapropter et 71
iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capes-
sentibus, qui, excellenti ingenio, doctrinæ sese dedide-
runt: et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua
graviore causa impediti a republica recesserunt, quum
ejus administrandæ potestatem aliis laudemque concede-
rent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere
se dicant ea, quæ plerique mirentur, imperia et magi-
stratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dan-
dum puto. Quorum judicium in eo, quod gloriam con-
temnant et pro nihilo putent, difficile factu est non
probare: sed videntur labores et molestias, tum offensi-
onum et repulsarum quasi quamdam ignominiam timere
et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum
sibi constent; voluptatem severissime contemnant, in
dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur
infamia: atque ea quidem non satis constanter. Sed 72
iis qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum,

abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus et gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam sæpe dico, tranquillitas animi atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt et cum gravitate constantiaque victuri.
73 Quæ faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quæ fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent: et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine causa majores motus animorum concitantur, majorque cura efficienda rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis iis et magnitudo animi est adhibenda et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis prius, quam aggrediare, adhibenda est præparatio diligens.

74 XXII. Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas, minuenda est hæc opinio. Multi enim bella sæpe quæsiverunt propter gloriæ cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multæ res exstiterunt urbanæ majores clario-
75 resque, quam bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, et sit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areo-

pagitas: non minus præclarum hoc, quam illud, judi-
candum est. Illud enim semel profuit, hoc semper pro-
derit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc
majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem
nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille
vere, ab se adjutum Themistoclem. Est enim bellum
gestum consilio senatus ejus, qui a Solone erat consti-
tutus. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: 76
quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmonis
dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte
Lycurgi legibus et disciplinæ conferendi sunt. Quin
etiam ob has ipsas causas et parentiores habuerunt
exercitus et fortiores. Mihi quidem neque, pueris
nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur
in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere vide-
batur.

Párvi enim forís sunt arma, nísi sit consiliúm domi.

Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in
excidenda Numantia reipublicæ profuit, quam eodem
tempore P. Nasica privatus, quum Ti. Gracchum in-
teremit: quamquam hæc quidem res non solum ex
domestica est ratione: (attingit etiam bellicam, quo-
niam vi manuque confecta est:) sed tamen id ipsum
gestum est consilio urbano sine exercitu. Illud autem 77
optimum est, in quod invadi solere ab improbis et in-
vidis audio:

Cedant arma togæ, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam nobis rempublicam gubernanti-
bus, nonne togæ arma cessere? Neque enim periculum
in republica fuit gravius umquam, nec majus otium.
Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus
audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt.

Quæ res igitur gesta umquam in bello tanta? qui
78 triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas hujus gloriæ et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in republicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticæ fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operæ studiique ponendum est.

79 XXIII. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicæ præsunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio sæpe aut non suscepta aut confecta bella sunt, nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum Punicum tertium; in quo etiam mortui valuit
80 auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita videatur. Fortis vero et constantis est non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsenti animo uti et consilio,
81 nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in

utramque partem: et, quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit: *Non Putaram.* Hæc sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et beluarum simile est: sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis diripiendisque urbibus, 82
valde considerandum est, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis, punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperias multos, quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis et splendidiora et majora videantur. Numquam omnino pe- 83
riculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine causa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est, subvenire autem tempestati quavis ratione—sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni, quam addubitata mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicæ. Itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis.

Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, 84

sed vitam etiam profundere pro patria parati essent, iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, quum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

> Unus homo nobis cunctando restituit rem.
> Non ponebat enim rumores ante salutem.
> Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

85 XXV. Omnino, qui reipublicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quæcumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicæ ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cu-
86 jusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athe-

nienses magnæ discordiæ, in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis et fortis civis et in republica dignus principatu fugiet atque oderit, tradetque se totum reipublicæ, neque opes aut potentiam consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit, omninoque ita justitiæ honestatique adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quæ dixi. Miserrima est omnino 87
ambitio honorumque contentio, de qua præclare apud eumdem est Platonem: *Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret.* Idemque præcipit, ut *eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo judicio tueri rempublicam velint:* qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis 88
putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et præclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis et in juris æquabilitate exercenda est etiam facilitas et altitudo animi, quæ dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur reipublicæ causa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet, neque ad ejus, qui punitur aliquem aut verbis fatigat, sed ad reipublicæ utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne major pœna, 89
quam culpa sit: et ne iisdem de causis alii plectantur,

alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Numquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium et parum; quæ placet Peripateticis, et recte placet; modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui præsunt reipublicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundia, sed æquitate ducuntur.

90 XXVI. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam, fastidium arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est; præclaraque est æquibilitas in omni vita, et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, itemque de C. Lælio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus: ut recte præcipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores sumus, tanto nos geramus submissius. Panætius quidem, *Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum* ait *dicere, ut equos, propter crebras contentiones prœliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti: sic homines secundis rebus effrenatos sibique præfidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecilli-*
91 *tatem varietatemque fortunæ.* Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, iisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas, iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure

laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata; quum homines inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hactenus.

Illud autem sic est judicandum, maximas geri res et 92 maximi animi ab iis, qui respublicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent, aut interjecti inter philosophos et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos; potiusque et amicis impertientes et reipublicæ, si quando usus esset. Quæ primum bene parta sit, nullo neque turpi quæstu neque odioso; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia; nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati et beneficentiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter vitæque hominum amice.

XXVII. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis 93 dicendum sit, in qua *verecundia*, et quasi quidam ornatus vitæ, *temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus* cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* potest: Græce enim *πρέπον* dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et, quod decet, honestum est: et, 94 quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, quum

antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte
honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam
in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et
ratione uti atque oratione prudenter et agere, quod agas,
considerate, omnique in re, quid sit veri, videre et tueri
decet; contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet,
quam delirare et mente esse captum: et justa omnia
decora sunt: injusta contra, ut turpia, sic indecora.
Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter ani-
moque magno fit, id dignum viro et decorum videtur:
95 quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet
quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum;
et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cerna-
tur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque in-
telligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione
magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas
et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine:
sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem
est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione dis-
96 tinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. Nam et
generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni
honestate versatur, et aliud huic subjectum, quod perti-
net ad singulas partes honestatis. Atque illud superius
sic fere definiri solet: *Decorum* id esse, *quod consen-
taneum sit hominis excellentiæ in eo, in quo natura ejus a
reliquis animantibus differat.* Quæ autem pars subjecta
generi est, eam sic definiunt, ut id *decorum* velint
esse, *quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo mode-
ratio et temperantia appareat cum specie quadam libe-
rali.*

97 XXVIII. Hæc ita intelligi, possumus existimare ex eo
decoro, quod poetæ sequuntur: de quo alio loco plura dici
solent. Sed tum servare illud poetas, quod deceat, dici-

mus, quum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur. Ut, si Æacus aut Minos diceret,

'Oderint, dum métuant: - - -

aut,

— — natís sepúlcro ipse ést parens:

indecorum videretur, quod eos fuisse justos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poetæ, quid quemque deceat, ex persona judicabunt, nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia præstantiaque animantium reliquarum. Quocirca poetæ in magna varie- 98
tate personarum etiam, vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt; nobis autem quum a natura constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint, quumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia, et moderatione dictorum omnium atque factorum. Adhibenda est igitur quædam reve- 99
rentia adversus homines, et optimi cujusque et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed [etiam] omnino dissoluti. Est autem quod differat in hominum ratione habenda inter justitiam et verecundiam. Justitiæ partes sunt, non violare homines: verecundiæ, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100 Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quæ deducit ad convenientiam conservationemque naturæ. Quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus, assequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est, et id, quod ad hominum consociationem accommodatum, et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi,
101 qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex est enim vis animorum atque natura: una pars in appetitu posita est, quæ est ὁρμή Græce, quæ hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quæ docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem ratio vacare debet temeritate et negligentia, nec vero agere quidquam, cujus non possit
102 causam probabilem reddere. Hæc est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deserant, sintque tranquilli atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur et tamquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abjiciunt obedientiam nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum
103 omnium vultus, voces, motus statusque mutantur. Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam reverta-

mur,) appetitus omnes contrahendos sedandosque esse excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus. Neque enim ita generati a natura sumus, ut ad ludum et jocum facti esse videamur, ad severitatem potius, et ad quædam studia graviora atque majora. Ludo autem et joco uti illo quidem licet; sed, sicut somno et quietibus ceteris, tum, quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quæ ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lumen eluceat. Duplex est omnino jocandi genus: unum illi- 104
berale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comœdia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt; multaque multorum facete dicta: ut ea, quæ a sene Catone collecta sunt, quæ vocant ἀποφθέγματα. Facilis est igitur distinctio ingenui et illiberalis joci. Alter est, si tempore fit, remisso homine dignus; alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi est etiam quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæstionem, 105
semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu; hominis autem mens discendo alitur et cogitando sem-

per aliquid aut anquirit aut agit, videndique et audiendi
delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paullo ad
voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere,
(sunt enim quidam homines non re, sed nomine:) sed si
quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur,
occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter
106 verecundiam. Ex quo intelligitur corporis voluptatem
non satis esse dignam hominis præstantia, eamque con-
temni et rejici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid
tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse ejus fru-
endæ modum. Itaque victus cultusque corporis ad
valetudinem referatur et ad vires, non ad voluptatem.
Atque etiam, si considerare volemus, quæ sit in natura
hominis excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit
turpe, diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere;
quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.
107 Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura
indutos esse personis; quarum una communis est ex eo,
quod omnes participes sumus rationis, præstantiæque
ejus, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum
decorumque trahitur et ex qua ratio inveniendi officii
exquiritur: altera autem, quæ proprie singulis est tri-
buta. Ut enim in corporibus magnæ dissimilitudines
sunt; (alios videmus velocitate ad cursum, alios viribus
ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem
inesse, aliis venustatem:) sic in animis exsistunt majo-
108 res etiam varietates. Erat in L. Crasso, in L. Philippo
multus lepos; major etiam, magisque de industria, in
C. Cæsare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro
et in M. Druso adolescente singularis severitas; in C.
Lælio multa hilaritas; in ejus familiari Scipione ambitio
major, vita tristior. De Græcis autem, dulcem et face-
tum, festivique sermonis, atque in omni oratione simu-

latorem, quem εἴρωνα Græci nominaverunt, Socratem
accepimus: contra Pythagoram et Periclem summam
auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum
Hannibalem ex Pœnorum, ex nostris ducibus Q. Maxi-
mum accepimus facile celare, tacere, dissimulare, insi-
diari, præcipere hostium consilia. In quo genere Græci
Themistoclem et Pheræum Jasonem ceteris anteponunt:
in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui,
quo et tutior vita ejus esset, et plus aliquando rei-
publicæ prodesset, furere se simulavit. Sunt his alii 109
multum dispares, simplices et aperti, qui nihil ex oc-
culto, nihil insidiis agendum putant, veritatis cultores,
fraudis inimici; itemque alii, qui quidvis perpetiantur,
cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut
Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere ver-
sutissimum et patientissimum Lacedæmonium Lysan-
drum accepimus: contraque Callicratidam, qui præ-
fectus classis proximus post Lysandrum fuit. Itemque
in sermonibus alium, quamvis præpotens sit, efficere, ut
unus de multis esse videatur: quod in Catulo, et in
patre et in filio, idemque in Q. Mucio Mancia vidimus.
Audivi ex majoribus natu hoc idem fuisse in P. Scipio-
ne Nasica: contraque patrem ejus, illum, qui Ti. Grac-
chi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habu-
isse sermonis; ne Xenocratem quidem, severissimum
philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum et clarum
fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ
morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, 110
non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum
illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim est facien-
dum, ut contra universam naturam nihil contendamus;
ea tamen conservata, propriam naturam sequamur; ut

etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostræ naturæ regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet *invita*, ut aiunt, *Minerva*, id est, adversante et repugnante natura.

111 Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes jure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus.

112 Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eadem causa non debeat. Num enim alia in causa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Cæsari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius,

113 quam tyranni vultus aspiciendus fuit. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, quum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandæ sunt,) inserviret et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem, quam illa perpeti maluisset. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui, eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena de-

ceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cujusque maxime suum. Suum quisque igitur noscat 114
ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum judicem præbeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytæmnestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non sæpe Æsopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, 115
tertia adjungitur, quam casus aliqui aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsi judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. Quorum vero patres aut ma- 116
jores aliqua gloria præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F., in jure civili, Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timo-

theus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinæ et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus.
117 Hæc igitur omnia, quum quærimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitæ: quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi,
118 quam potuit, quod optimum esset, judicare. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, quum primum pubesceret,—quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est,—exisse in solitudinem, atque ibi sedentem diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur; plerumque autem parentium præceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis judicio feruntur quæque majori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturæ, sive parentium disciplina rectam vitæ secuti sunt viam.
119 XXXIII. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut præclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spa-

tium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent: qua in deliberatione ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quæ aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus; tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura major adhibenda, ut constare in perpetuitate vitæ possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare.
Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura 120
habet, fortuna proximam; utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitæ, sed naturæ magis: multo enim et firmior est et constantior, ut fortuna nonnumquam ipsa, mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quæ minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente præcidere.
Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum 121
est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse majores, primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quædam imitari possit,—ut superioris filius Africani, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui:—si igitur non poterit sive causas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen præstare debebit,

quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio præstantior, gloria virtutis rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium judicandum est.

122 XXXIV. Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim ætatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam, quum relaxare animos et dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiæ, quod erit facilius, si in ejusmodi quidem rebus
123 majores natu volent interesse. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendæ videntur: danda vero opera, ut et amicos et juventutem et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adjuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiæque dedat. Luxuria vero quum omni ætati turpis, tum senectuti fœdissima est. Sin autem etiam libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est, quod et ipsa senectus dedecus concipit, et facit adolescentium impudentiorem
124 intemperantiam. Ac ne illud quidem alienum est de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intelligere, se gerere personam civitatis, debereque ejus

dignitatem et decus sustinere, servare leges, jura describere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum autem oportet æquo et pari cum civibus jure vivere, neque submissum et abjectum, neque se efferentem; tum in republica ea velle, quæ tranquilla et honesta sint: talem enim solemus et sentire bonum civem et
dicere. Peregrini autem atque incolæ officium est nihil 125
præter suum negotium agere, nihil de alio anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quæretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, 126
dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quæ formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu; quæ partes autem corporis, ad naturæ necessitatem datæ, aspectum essent deformem habituræ atque turpem, eas contexit
atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam 127
imitata est hominum *verecundia*. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant; quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscenum est. Itaque nec actio

rerum illarum aperta petulantia vacat, nec orationis ob-
128 scenitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pæne Cynici, qui reprehendunt et irridemt, quod ea, quæ re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed dicitur non obscene: liberis dare operam re honestum est, nomine obscenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus.
129 Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quædam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur hujus generis verecundia, præsertim natura ipsa magistra et duce.

130 XXXVI. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus *ornatus;* et huic simile vitium in *gestu motuque* caveatur. Nam et palæstrici motus sæpe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus ineptiis non vacant; et in utroque genere, quæ sunt recta et simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, coloris

bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis.
Adhibenda præterea munditia est non odiosa, neque
exquisita nimis; tantum quæ fugiat agrestem et inhu-
manam negligentiam. Eadem ratio est habenda ves-
titus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas
optima est. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus 131
utamur in ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis
similes esse videamur; aut in festinationibus suscipia-
mus nimias celeritates: quæ quum fiunt, anhelitus mo-
ventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus
magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed
multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a
natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in
perturbationes atque exanimationes incidamus, et si at-
tentos animos ad decoris conservationem tenebimus.
Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogita- 132
tionis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo
maxime versatur: appetitus impellit ad agendum.
Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam opti-
mas utamur, appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque
duplex, altera contentionis, altera sermonis: contentio
disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, sena-
tus; *sermo* in circulis, disputationibus, congressionibus
familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Conten-
tionis præcepta rhetorum sunt, nulla sermonis: quam-
quam haud scio, an possint hæc quoque esse. Sed dis-
centium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui
studeant, sunt nulli; rhetorum turba referta omnia.
Quamquam quæ verborum sententiarumque præcepta
sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed quum 133
orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo
sequamur, ut clara sit, ut suavis, utrumque omnino a

natura petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti literarum: — quamquam erant literati: sed et alii —: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis; literæ neque expressæ neque oppressæ, ne aut obscurum esset aut putidum. Sine contentione vox nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta; sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re,
134 quid deceat, exquirimus. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax; insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus, detrahendi causa, aut per ridiculum, aut severe, maledice contume-
135 lioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio. Sed, utcumque aderunt, (neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur,) animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed quomodo in omni vita rectissime
præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est motus
animi nimios, rationi non obtemperantes, sic ejusmodi
motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut
cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale ali- 136
quid appareat. Maximeque curandum est, ut eos, qui-
buscum sermonem conferemus, et vereri et diligere vi-
deamur. Objurgationes etiam nonnumquam incidunt
necessariæ, in quibus utendum est fortasse et vocis
contentione majore, et verborum gravitate acriore; id
agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut
ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi
raro invitique veniemus, nec umquam, nisi necessario,
si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul
absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest.
Magnam autem partem, clementi castigatione licet uti, 137
gravitate tamen adjuncta, ut et severitas adhibeatur et
contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod
acerbitatis habet objurgatio, significandum est, ipsius id
causa, qui objurgetur, esse susceptum. Rectum est
autem, etiam in illis contentionibus, quæ cum inimicis-
simis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen
gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quæ enim
cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri pos-
sunt, nec iis, qui adsunt, probari. Deforme est etiam,
de se ipsum prædicare, falsa præsertim, et cum irrisione
audientium imitari *militem gloriosum*.

XXXIX. Et quoniam omnia persequimur, volumus 138
quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis
honorati et principis *domum* placeat esse, cujus finis est
usus, ad quem accommodanda est ædificandi descriptio
et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligen-
tia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul

factus est, honori fuisse accepimus, quod præclaram ædificasset in Palatio et plenam dignitatis domum: quæ quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc Scaurus demolitus accessionem adjunxit ædibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam non repulsam
139 solum retulit, sed ignominiam et calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quærenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est: et, ut in ceteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori sæpe domino fit, si est in ea solitudo, et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, quum a prætereuntibus dicitur:

——O domus ántiqua, heu, quam díspari domináre domino

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.
140 Cavendum est autem, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri,—virtutem, quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt! Quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitæ transferenda est. Sed hæc hactenus. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere

velimus, ut neve major, neve minor cura et opera suscipiatur, quam causa postulet. Tertium est, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præstantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum et temporum oppor- 142
tunitate dicendum est. Hæc autem scientia continentur ea, quam Græci εὐταξίαν nominant, non hanc, quam interpretamur *modestiam*, quo in verbo *modus* inest: sed illa est εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos *modestiam* appellemus, sic definitur a Stoicis, ut *modestia* sit *scientia rerum earum, quæ agentur aut dicentur, loco suo collocandarum.* Ita videtur eadem vis *ordinis* et *collocationis* fore. Nam et *ordinem* sic definiunt, *compositionem rerum aptis et accommodatis locis: locum* autem *actionis, opportunitatem temporis* esse dicunt. *Tempus* autem *actionis opportunum* Græce εὐκαιρία, Latine appellatur *occasio*. Sic fit, ut *modestia* hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, *scientia* sit *opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.* Sed potest eadem esse *prudentiæ definitio*, de qua 143
principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia et earum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt: quæ autem harum virtutum, de quibus jamdiu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt.
Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemad- 144
modum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta aut delicatum aliquem

inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in prætura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles: "O puerum pulchrum, Pericle!" *At enim prætorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, justa reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut, si qui, quum causam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitia tem-
145 poris. Sed ea, quæ multum ab humanitate discrepant, ut si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magno opere admonitionem et præcepta desiderant. Quæ autem parva videntur esse delicta neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vita, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo major et melior actionum, quam sonorum concentus est.

146 XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna sæpe intelligemus ex parvis. Et oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex mæstitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis et submissione, ex ceteris similibus, facile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis judicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi. Fit enim, nescio quo

modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi causa, magistri. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quæ 147
dubitationem afferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos, et, quid de quoque officii genere placeat, exquirere. Major enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo, quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de causa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poetæ, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum judicio permulta nobis et facienda et non facienda, et mutanda et corrigenda sunt. Quæ vero 148
more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa præcepta sunt. Nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda: est enim inimica verecundiæ, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus 149
honestis atque magnis est, bene de republica sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sic, ut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit; ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis

hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

150 XLII. Jam de *artificiis* et *quæstibus*, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut feneratorum. Illiberales autem et sordidi quæstus mercenariorum omnium, quorum operæ, non artes emuntur. Est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur. Nec vero est quidquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur: nec enim quidquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes eæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum,

cetárii, lanií, coqui, fartóres, piscatóres,

ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios,
151 saltatores, totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eæ sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si satiata quæstu, vel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius.

De qua quoniam in *Catone Majore* satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

152 XLIII. Sed ab iis partibus, quæ sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio et comparatio, *de duobus honestis utrum honestius:* qui locus a Panætio est prætermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: eæ in deligendo officio sæpe inter se comparentur necesse est. Placet 153
igitur, aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex communitate, quam ea, quæ ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest. Quod si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quæ cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum illa sapientia, quam σοφίαν Græci vocant (*prudentiam* enim, quam Græci φρόνησιν, aliam quamdam intelligimus, quæ est *rerum expetendarum fugiendarumque scientia,*) illa autem *sapientia*, quam principem dixi, *rerum* est *divinarum atque humanarum scientia;* in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est, certe necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo hæc cognitioni anteponenda est. Atque id opti- 154
mus quisque re ipsa ostendit et judicat. Quis est enim

tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum
natura, ut, si ei tractanti contemplantique res cogni-
tione dignissimas subito sit allatum periculum discri-
menque patriæ, cui subvenire opitularique possit, non
illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare
se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbi-
tretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut
155 periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis offi-
ciisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ
pertinent ad hominum caritatem; qua nihil homini esse
debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in
rerum cognitione versata est, tamen ab augendis homi-
num utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et
erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque re-
bus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam
Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique
multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam attuli-
mus, (si modo aliquid attulimus,) a doctoribus atque
156 doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. Neque
solum vivi atque præsentes studiosos discendi erudiunt
atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monu-
mentis literarum assequuntur. Nec enim locus præter-
missus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad
disciplinam reipublicæ pertineret; ut otium suum ad
nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi,
doctrinæ studiis et sapientiæ dediti, ad hominum utili-
tatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum
conferunt. Ob eamque causam eloqui copiose, modo
prudenter, melius est, quam vel acutissime sine elo-
quentia cogitare, quod cogitatio in se ipsa vertitur,
eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate
157 juncti sumus. Atque ut apum examina non fingendo-

rum favorum causa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis, id est ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. Itemque *magnitudo animi*, remota a communitate conjunctioneque humana, feritas sit quædam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec ve- 158
rum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur.

XLV. Illud forsitan quærendum sit, num hæc commu- 159
nitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam *moderationi modestiæque* semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quædam partim ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ causa, sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita tætra quædam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet reipublicæ causa: ne respublica quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit

160 reipublicæ, quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non difficile sit in exquirendo officio, quid cuique sit præponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique præstet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriæ, tertia parentibus,
161 deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panætio est, ut supra dixi, prætermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS

AD MARCUM FILIUM

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

Cicero hoc libro totius disputationis secundum de Utili locum explicare instituit.

Utile autem est ei vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, cum honesto conjunctum et natura confusum, et totum in virtute positum. Sed quoniam, quæcumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt, hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, aliorum animos nobis conciliandos et ad usus nostros adjungendos esse docet; quod quomodo fieri possit, copiose demonstrat, sed ita, ut omnem amorem atque benevolentiam hominum a virtute et honestate repetendam esse dicat, ut a justitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate (c. 3—24). Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniæque curatio; quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quæratur, ostendit (c. 24. extr.) In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, item commoda corporis inter se, vel externa cum externis conferantur, dubium esse negat, quin major utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ut ne ab honesto deflectatur (cap. 25).

I. QUEMADMODUM officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias. [In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile; tum, ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile.] De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de
2 instituto ac de judicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum, mirenturque in ea tantum me operæ et temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendæ reipublicæ, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem, nec
3 rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam respublica stetisset, quo cœperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos incidisset! Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operæ poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet literæ conticuerunt, forenses et senatoriæ.
4 Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus ætatis existimavi honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulis-

sem. Cui quum multum adolescens discendi causa temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire cœpi, meque totum reipublicæ tradidi, tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicæ temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti 5
videmur, ut ea literis mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos, optabilius sapientia? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, *philosophi* nominantur; nec quidquam aliud est *philosophia*, si interpretari velis, præter *studium sapientiæ*. *Sapientia* autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) *rerum divinarum et humanarum, causarumque, quibus eæ res continentur, scientia:* cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive 6
oblectatio quæritur animi requiesque curarum: quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiæ virtutisque ducitur: aut hæc ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quæretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicæ muneribus, ad hoc nos studium potissimum
contulissemus. Occurritur autem nobis, et quidem a 7

doctis et eruditis quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes *alia probabilia, contra alia* dici-
8 mus. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quæ probabilia mihi videantur, sequi? quæ contra, improbare, atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte causarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in *Academicis* nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt, tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

9 III. *Quinque* igitur *rationibus* propositis *officii persequendi*, quarum duæ ad *decus honestatemque* pertinerent, duæ ad *commoda vitæ, copias, opes, facultates:* quinta ad *eligendi judicium, si quando ea,* quæ dixi, *pugnare inter se viderentur:* honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod *utile* appellatur. In quo verbo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut, honestatem ab utilitate secernens constitueret, esse honestum aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla per-

nicies major hominum vitæ potuit afferri. Summa qui- 10
dem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste,
hæc tria genere confusa, cogitatione distinguunt. Quid-
quid enim justum sit, id etiam utile esse censent; item-
que quod honestum, idem justum. Ex quo efficitur, ut,
quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum
perspiciunt, ii sæpe, versutos homines et callidos admi-
rantes, malitiam sapientiam judicant. Quorum error
eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda,
ut honestis consiliis justisque factis, non fraude et mali-
tia se intelligant ea, quæ velint, consequi posse. Quæ 11
ergo *ad vitam hominum tuendam pertinent,* partim sunt
inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quæ gignuntur e
terra, ut alia generis ejusdem: partim *animalia,* quæ
habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem
alia *rationis expertia* sunt, alia *ratione utentia.* Ex-
pertes rationis equi, boves, reliquæ pecudes, apes, qua-
rum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque
vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt:
deorum unum, alterum *hominum.* *Deos* placatos pietas
efficiet et sanctitas: *proxime* autem *et secundum deos*
homines hominibus maxime utiles esse possunt. Earum- 12
que *rerum, quæ noceant et obsint,* eadem divisio est.
Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, *homines*
hominibus obesse plurimum arbitrantur. Ea enim ipsa,
quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis
effecta, quæ nec haberemus, nisi manus et ars accessis-
set, nec iis sine hominum administratione uteremur.
Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque
agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum per-
ceptio et conservatio sine hominum opera ulla esse po-
tuisset. Jam vero et earum rerum, quibus abundare- 13
mus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio

certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii: nec

—*férrum, æs, aurum, argéntum* effoderetur, *penitus ábditum,*
sine hominum labore et manu.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et
calorum molestiæ sedarentur, unde aut initio generi
humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi
tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent,
nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia
14 petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes
fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus,
portus manu factos: quæ unde sine hominum opera
habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum
est, qui fructus, quæque utilitates ex rebus iis,
quæ sunt inanimæ, percipiantur, eas nos nullo modo
sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui
denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi
homines adjuvarent, percipi posset? Nam et qui principes
inveniendi fuerunt, quem ex quaque belua usum
habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore
sine hominum opera aut pascere eas, aut domare,
aut tueri, aut tempestivos fructus ex iis capere possemus:
ab eisdemque et eæ, quæ nocent, interficiuntur;
15 et quæ usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem
artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse
potuisset? Qui enim ægris subveniretur, quæ esset
oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam
multæ nobis artes ministrarent? Quibus rebus exculta
hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum?
Urbes vero sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari,
nec frequentari: ex quo leges moresques constituti,
tum juris æqua descriptio certaque vivendi disci-

plina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta et
verecundia est; effectumque, ut esset vita munitior at-
que ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus
et commodandis nulla re egeremus.

V. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. 16
Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus
verbis a Panætio commemorantur, neminem neque du-
cem belli nec principem domi magnas res et salutares
sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur
ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexan-
der, quos negat sine adjumentis hominum tantas res
efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non
necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur
conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam
detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nas-
catur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peri-
patetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris causis,
eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, beluarum etiam repen-
tinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam homi-
num genera esse consumpta; deinde comparat, quanto
plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis
aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin 17
homines plurimum hominibus et prosint et obsint: *pro-
prium hoc* statuo *esse virtutis, conciliare animos homi-
num, et ad usus suos adjungere.* Itaque, quæ in rebus
inanimis, quæque in usu et tractatione beluarum fiunt
utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur ope-
rosis; *hominum* autem *studia, ad amplificationem nos-
trarum rerum prompta ac parata, virorum præstantium
sapientia et virtute excitantur.* Etenim virtus omnis 18
tribus in rebus fere vertitur: quarum *una* est in per-
spiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid

consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujusque rei causa sit: *alterum*, cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant; appetitionesque, quas illi ὁρμάς, obedientes efficere rationi: *tertium*, iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque pœna afficiamus, quantam æquitas humanitasque patitur.

19 VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in *fortuna* in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et quum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos, et quum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis ictus, morsus, impe-
20 tus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, sæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper summi et singularis viri: invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum sæpe civium expulsiones, calamitates, fugæ: rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, *quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus.* Quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortasse etiam brevior videbitur.

Quæcumque igitur homines homini tribuunt *ad eum* 21
augendum atque honestandum, aut benevolentiæ gratia
faciunt, quum aliqua de causa quempiam diligunt, aut
honoris, si cujus virtutem suspiciunt, quemque dignum
fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent
et bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cujus opes
metuunt: aut contra, a quibus aliquid exspectant, ut
quum reges popularesve homines largitiones aliquas
proponunt; aut postremo pretio ac mercede ducuntur;
quæ sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima,
et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere
conantur. Male enim se res habet, quum, quod virtute 22
effici debet, id tentatur pecunia.—Sed quoniam nonnum-
quam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit
utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quæ virtuti
propiores sunt, dixerimus. Atque etiam *subjiciunt se
homines imperio alterius et potestati* de causis pluribus.
Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum mag-
nitudine, aut dignitatis præstantia, aut spe, sibi id utile
futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largi-
tionis promissisque capti: aut postremo, ut sæpe in
nostra republica videmus, mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam 23
ad opes tuendas, quam *diligi*; nec alienius, quam *timeri*.
Præclare enim Ennius:

Quem metuunt, odere: quem quisque ódit, periisse éxpetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si
antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero
hujus tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civi-
tas, paretque quum maxime mortuo, interitus declarat,
quantum odium hominum valet ad pestem: sed reliquo-
rum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quis-

quam interitum [talem] effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis vel
24 ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersæ leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quæ volemus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem me-
25 tuant ipsi necesse est. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Thraciis, destricto gladio jubebat anteire; præmittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam conjugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipsa propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quæ, premente metu,
26 possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est præter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis

interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios injuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos præbuerunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus: nostri autem 27
magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios æquitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus; post vero Sullæ victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam causam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium, *prædam se suam vendere*. Secutus est, qui in causa impia, victoria etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, 28
vexatis ac perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno

quidquam sol vidisset indignius. Jure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunitates scelerum tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos
29 improbos venit hereditas. Nec vero umquam bellorum civilium semen et causa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sulla quum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hasta non recessit. Alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo Urbis stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum,) dum metui, quam cari esse et diligi malumus. Quæ si populo Romano injuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiæ vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem.
30 Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis sit a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra mirantium. Hæc enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros, eaque utrisque
31 est propemodum comparanda. Honore et gloria et benevolentia civium fortasse non æque omnes egent, sed tamen si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum quum ad cetera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur *Lælius*. Nunc dicamus *de gloria*: quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri; sed attingamus, quandoquidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta *gloria* constat ex tribus his: *si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore dignos putat.* Hæc autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam *aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.* Ac 32
primum de illis tribus, quæ ante dixi *benevolentiæ* præcepta, videamus: quæ quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco voluntate benefica benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficientiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hæ quidem causæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea nonnullæ esse leviores. *Fides* autem *ut* 33
habeatur, duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem

homines existimant veramque prudentiam. Justis au-
tem et fidis hominibus, id est viris bonis, ita fides habe-
tur, ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Ita-
que his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectis-
34 sime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad
fidem faciendam justitia plus pollet: quippe quum ea
sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine
justitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis
versutior et callidior, hoc invisior et suspectior, detracta
opinione probitatis. Quamobrem intelligentiæ justitia
conjuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem
virium. Justitia sine prudentia multum poterit: sine
justitia nihil valebit prudentia.

35 X. Sed ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes
philosophos constet, a meque ipso sæpe disputatum sit,
qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita se-
jungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens
sit, justus esse: alia est illa, quum veritas ipsa limatur
in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem
communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem,
ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes,
alios viros bonos, alios prudentes dicamus. Popularibus
enim verbis est agendum et usitatis, quum loquimur de
opinione populari, idque eodem modo fecit Panætius.
36 Sed ad propositum revertamur. Erat igitur ex tribus,
quæ ad gloriam pertinent, hoc tertium, *ut cum admi-
ratione hominum honore ab iis digni judicaremur.*
Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quæ
magna et præter opinionem suam animadverterunt:
separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata
quædam bona. Itaque eos viros suspiciunt, maximisque
efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes
quasdam et singulares perspicere virtutes; despiciunt

autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil
animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos
contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos
improbos, maledicos, fraudulentos putant et ad facien-
dam injuriam instructos, eos contemnunt quidem neuti-
quam; sed de iis male existimant. Quamobrem, ut
ante dixi, contemnuntur ii, qui *nec sibi, nec alteri*, ut
dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla
cura est. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire 37
ceteris virtute putantur, et quum omni carere dedecore,
tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt ob-
sistere. Nam et voluptates, blandissimæ dominæ, ma-
joris partis animos a virtute detorquent; et dolorum
quum admoventur faces, præter modum plerique exter-
rentur. Vita, mors, divitiæ, paupertas omnes homines
vehementissime permovent. Quæ qui in utramque par-
tem excelso animo magnoque despiciunt, quumque ali-
qua iis ampla et honesta res objecta est, totos ad se
convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem
pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo et hæc animi despicientia admirabilitatem 38
magnam facit: et maxime justitia, ex qua una virtute
viri boni appellantur, mirifica quædam multitudini vi-
detur: nec injuria. Nemo enim justus esse potest, qui
mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet,
aut qui ea, quæ his sunt contraria, æquitati anteponit.
Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur:
quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum
arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad
gloriam, omnia justitia conficit: et benevolentiam, quod
prodesse vult plurimis; et ob eamdem causam fidem et
admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas
plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39 Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat, in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti opinio justitiæ necessaria est; eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt, injusti habebuntur et nullis præ-
40 sidiis septi multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant contrahendisque negotiis implicantur, justitia ad rem gerendam necessaria est: cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula justitiæ vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum. Ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter æquabilem prædæ partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo majores Viriathus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit et comminuit ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia in constituta republica fore putamus?

41 XII. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros justitiæ fruendæ causa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudo ab iis, qui majores opes habebant: ad unum aliquem con-

fugiebant, virtute præstantem; qui quum prohiberet injuria tenuiores, æquitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit causa, quæ regum. Jus enim semper quæ- 42
situm est æquabile: neque enim aliter esset jus. Id si ab uno justo et bono viro consequebantur, erant eo contenti. Quum id minus contingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda justitia est, quum ipsa propter sese, (nam aliter justitia non esset,) tum propter amplificationem honoris et gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, verum etiam collocandæ, quæ perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quærenda et collocanda ratione est. Quamquam præclare Socrates 43
hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam dicebat *esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset.* Quod si qui simulatione et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis causa familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit; at ejus filii nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure cæsorum.

XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiæ fungatur officiis. Ea quæ essent, dictum est in libro superiore.

44 Sed, *ut facillime, quales simus, tales esse videamur*, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet causam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse,) aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dic-
45 tum ejus esse nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, ii simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur. Prima est igitur adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex *bellicis rebus* comparari potest; in qua multi apud majores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quamobrem
46 pergamus ad ea, quæ restant. Ut igitur in reliquis rebus multo majora sunt opera animi, quam corporis: sic eæ res, quas *ingenio ac ratione* persequimur, gratiores sunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commen-

datio proficiscitur *a modestia cum pietate in parentes, tum in suos benevolentia.* Facillime autem, et in optimam partem cognoscuntur *adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicæ, contulerunt:* quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam ad 47
opinionem et innocentiæ, et juris scientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. Et, qua ætate qui exercentur, laude affici solent, ut Demosthenem accepimus, ea ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed quum duplex ratio sit *orationis*, quarum 48
in altera *sermo* sit, in altera *contentio*, non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam, (ea est enim, quam *eloquentiam* dicimus,)—sed tamen difficile dictu est, quanto opere conciliet animos hominum *comitas affabilitasque sermonis.* Exstant epistolæ, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus,) quibus præcipiunt, *ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant.* Quæ autem in multitudine cum *contentione* habetur oratio, ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiæ gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, 49

quum sint plura causarum genera, quæ eloquentiam de-
siderent, multique in nostra republica adolescentes et
apud judices et apud senatum dicendo laudem assecuti
sint, maxima admiratio est in judiciis; quorum ratio
duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat:
quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accu
satio probata persæpe est. Dixi paullo ante de Crasso.
Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii
eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et
50 inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed
hoc quidem non est sæpe faciendum, nec umquam, nisi
aut reipublicæ causa, ut ii, quos ante dixi; aut ulcis-
cendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis,
pro Sardis in Albucio Julius. In accusando etiam M.
Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur
aut non sæpe certe. Sin erit, cui faciendum sit sæpius,
reipublicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci
sæpius non est reprehendendum. Modus tamen adsit.
Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, peri-
culum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi
est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut ac-
cusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo
genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus
51 fuit. Atque etiam hoc præceptum officii diligenter
tenendum est, ne quem umquam innocentem judicio
capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto
potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquen-
tiam, a natura ad salutem hominum et ad conserva-
tionem datam, ad bonorum pestem perniciemque con-
vertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est
habendum religioni, nocentem aliquando—modo ne ne-
farium impiumque—defendere. Vult hoc multitudo,
patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Judicis est

semper in causis verum sequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, præsertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panætio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et sæpe alias, et adolescentes contra L. Sullæ dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quæ, ut scis, exstat oratio.

XV. Sed expositis adolescentium officiis, quæ valeant 52
ad gloriam adipiscendam, deinceps de *beneficentia* ac de *liberalitate* dicendum est. Cujus est ratio duplex. Nam aut *opera* benigne fit indigentibus aut *pecunia*. Facilior est hæc posterior, locupleti præsertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui opera, id est virtute et industria, benefici 53
et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt: deinde consuetudine beneficentiæ paratiores erunt et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur: *Quæ te, malum,* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et præbitorem sperent fore?* Bene *ministrum et præbitorem;* quia sordidum regi: melius

etiam, quod *largitionem corruptelam* dixit esse. Fit
enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspec-
54 tandum paratior. Hoc ille filio : sed præceptum pute-
mus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est,
quin illa benignitas, quæ constet ex opera et industria,
et honestior sit et latius pateat et possit prodesse plu-
ribus. Nonnumquam tamen est *largiendum*, nec hoc
benignitatis genus omnino repudiandum est, et sæpe
idoneis hominibus indigentibus de re familiari imper-
tiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim
patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid au-
tem est stultius, quam, quod libenter facias, curare, ut
id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur
largitionem rapinæ. Quum enim dando egere cœperunt,
alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, quum bene-
volentiæ comparandæ causa benefici esse velint, non
tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt,
55 quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quamobrem
nec ita claudenda res est familiaris, ut eam benignitas
aperire non possit : nec ita reseranda, ut pateat omni-
bus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates.
Omnino meminisse debemus id, quod, a nostris homi-
nibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetu-
dinem venit, *largitionem fundum non habere.* Etenim
quis potest modus esse, quum et idem, qui consuerunt,
et idem illud alii desiderent?

XVI. Omnino duo sunt *genera largorum;* quorum
alteri prodigi, alteri liberales. *Prodigi,* qui epulis et
viscerationibus et gladiatorum muneribus, ludorum ve-
nationumque apparatu pecunias profundunt in eas res,
quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint
56 relicturi ; *liberales* autem, qui suis facultatibus aut cap-
tos a prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt

amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut
opitulantur in re vel quærenda vel augenda. Itaque
miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro,
quem de divitiis scripsit: in quo multa præclare, illud
absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia
et apparatione popularium munerum, taliumque sump-
tuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem
ille fructus liberalitatis, cujus pauca exempla posui,
multo et major videtur et certior. Quanto Aristoteles
gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum
effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem
deleniendam. *At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere
aquæ sextarium mina cogantur, hoc primo incredibile
nobis videri, omnesque mirari: sed, quum attenderint,
veniam necessitati dare: in his immanibus jacturis
infinitisque sumptibus nihil nos magno opere mirari;
quum præsertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas
augeatur, ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve
exiguumque tempus, eaque a levissimo quoque, in quo
tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur
voluptatis.* Bene etiam colligit, hæc pueris et mulierculis 57
et servis et servorum simillimis liberis esse grata: gravi
vero homini, et ea, quæ fiunt, judicio certo ponderanti
probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra
civitate inveterasse jam a bonis temporibus, ut splendor
ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P.
Crassus, quum cognomine dives, tum copiis, functus
est ædilicio maximo munere: et paullo post L. Crassus
cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, mag-
nificentissima ædilitate functus est: deinde C. Claudius,
Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus.
Omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores.
Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero

nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus
omnibus quid mihi placeat, vides.
58 XVII. Vitanda tamen suspicio est avaritiæ. Ma-
mereo, homini divitissimo, prætermissio ædilitatis con-
sulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a
populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen ap-
probantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos
ipsi ut fecimus: et, si quando aliqua res major atque
utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper
prandia in semitis decumæ nomine magno honori fue-
runt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in
caritate annonæ asse modium populo dedit: magna
enim se et inveterata invidia, nec turpi jactura, quando
erat ædilis, nec maxima liberavit. Sed honori summo
nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis rei-
publicæ causa, quæ salute nostra continebatur, omnes
P. Clodii conatus furoresque compressit. Causa igitur
59 largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his
autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem
Philippus, Q. F., magno vir ingenio in primisque clarus,
gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia,
quæ haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio.
Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam
pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti
sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini,
quos modo nominavi, sane exiguus sumptus ædilitatis
60 fuit. Atque etiam illæ impensæ meliores, muri, navalia,
portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad usum rei-
publicæ pertinent. Quamquam, quod præsens tamquam
in manum datur, jucundius est: tamen hæc in posterum
gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius
reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non pro-
bant, ut et hic ipse Panætius, quem multum in his libris

secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperat, quod tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos *de republica* scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tamen ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod *a* 61
liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus causis affecti esse debemus. Alia causa est ejus, qui calamitate premitur, et ejus, qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse 62
debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis idoneis judicium et diligentiam adhibere. Nam præclare Ennius:

Benefácta male locáta malefacta árbitror.

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo 63
quum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt eamque injuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam reipublicæ est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine

nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus.
Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni mune-
rum longe antepono. Hæc est gravium hominum atque
magnorum, illa quasi assentatorum populi, multitudinis
64 levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem
quum in dando munificum esse, tum in exigendo non
acerbum, in omnique re contrahenda, vendendo, emendo,
conducendo, locando; vicinitatibus et confiniis æquum,
facilem, multa multis de suo jure cedentem, a litibus
vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam,
quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale,
paullum nonnumquam de suo jure decedere, sed inter-
dum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei
familiaris; quam quidem dilabi sinere flagitiosum est:
sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio.
Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patri-
monio, nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Recte
etiam Theophrasto est laudata *hospitalitas.* Est enim,
ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos
hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam
reipublicæ est ornamento, homines externos hoc liberali-
tatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam
vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt,
per hospites apud externos populos valere opibus et
gratia. Theophrastus quidem scribit, *Cimonem Athenis
etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita
enim instituisse et villicis imperavisse, ut omnia præbe-
rentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.*
65 XIX. Quæ autem *opera,* non largitione beneficia dan-
tur, hæc tum in universam rempublicam, tum in sin-
gulos cives conferuntur. Nam in jure cavere, consilio
juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quam plu-
rimis, vehementer et ad opes augendas pertinet et ad

gratiam. Itaque quum multa præclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio. Quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt. Nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Hæc igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior 66
facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic ergo a majoribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum causas et non gravate et gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quo- 67
que loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem non possint omnes, ne multi quidem, aut jurisperiti esse aut diserti; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Jam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu,) 68
ut animum advertant, quum juvare alios velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos lædunt, quos non de-

bent; aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiæ est: si scientes, temeritatis. Utendum est etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possit, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum.

69 XX. Sed quum in hominibus juvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri causæ non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem, et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse*. At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se

70 usos aut clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat, (eget enim multis,) gratum se videri studet: neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut si forte in liberis ejus

manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles, (quæ magna in populo multitudo est,) præsidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut 71
omni generi satisfacere possimus; sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero*, inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quæ viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum; quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper. Sed fac juvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quo minus juvetur, modo ne adjuvent: sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem præceptum in beneficiis operaque danda est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid pro injuria. Fundamentum enim perpetuæ commendationis et famæ est justitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum 72
est, quæ ad singulos spectant; deinceps de iis, *quæ ad universos, quæque ad rempublicam pertinent*, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant; quæ sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur; sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe ne obsit reipublicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, et reipublicæ tolerabilis et plebi necessaria; ergo et

73 civibus et reipublicæ salutaris. In primis autem vi-
dendum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum
quisque teneat, neque de bonis privatorum publice de-
minutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu,
quum legem agrariam ferret, (quam tamen antiquari
facile passus est, et in eo vehementer se moderatum
præbuit:) sed quum in agendo multa populariter, tum
illud male, *non esse in civitate duo millia hominum,*
qui rem haberent. Capitalis oratio, et ad æquationem
bonorum pertinens: qua peste quæ potest esse major?
Hanc enim ob causam maxime, ut sua tenerent, res-
publicæ civitatesque constitutæ sunt. Nam etsi duce
natura congregabantur homines, tamen spe custodiæ
74 rerum suarum urbium præsidia quærebant. Danda
etiam opera est, ne, quod apud majores nostros sæpe
fiebat propter ærarii tenuitatem assiduitatemque bel-
lorum, tributum sit conferendum; idque ne eveniat,
multo ante erit providendum. Sin quæ necessitas
hujus muneris alicui reipublicæ obvenerit: (malo enim,
quam nostræ, ominari; neque tamen de nostra, sed de
omni republica disputo:) danda erit opera, ut omnes
intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse paren-
dum. Atque etiam omnes, qui rempublicam guber-
nabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit,
quæ sunt necessariæ: quarum qualis comparatio fieri
soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in
75 promptu: tantum locus attingendus fuit. Caput autem
est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut
avaritiæ pellatur etiam minima suspicio. *Utinam,* in-
quit C. Pontius Samnis, *ad illa tempora me fortuna re-*
servavisset, et tum essem natus, si quando Romani dona
accipere cœpissent! Non essem passus diutius eos im-
perare. Næ illi multa sæcula exspectanda fuerunt:

modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximæ quæque duriores, tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum, tanta, sublatis legibus et judiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quod fuerit ab- 76
stinens. Quid ni laudet? Sed in illo alia majora. Laus abstinentiæ non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quæ fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam præter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversa. Quid? qui ejus collega fuit in censura L. Mummius, numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. Quamquam Italia
ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. Nullum 77
igitur vitium tætrius, (ut eo, unde degressa est, referat se oratio,) quam avaritia, præsertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quæstui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit,

Spartam nulla re, nisi avaritia perituram

id videtur non solum Lacedæmoniis, sed etiam omnibus opulentis populis prædixisse. Nulla autem re conciliare

facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui rei-
78 publicæ præsunt, quam abstinentia et continentia. Qui
vero se populares volunt, ob eamque causam aut agra-
riam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur,
aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii
labefactant fundamenta reipublicæ; concordiam primum,
quæ esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis con-
donantur pecuniæ; deinde æquitatem, quæ tollitur om-
nis, si habere suum cuique non licet. Id enim est pro-
prium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera
79 et non sollicita suæ rei cujusque custodia. Atque in
hac pernicie reipublicæ ne illam quidem consequuntur,
quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est in-
imicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse,
et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium,
ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui ac-
cipit injuriam, et meminit et præ se fert dolorem suum:
nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam
illi, quibus injuste ademptum est, idcirco plus etiam
valent. Non enim numero hæc judicantur, sed pondere.
Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis
aut etiam sæculis ante possessum, qui nullum habuit,
habeat, qui autem habuit, amittat?

80 XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii
Lysandrum ephorum expulerunt: Agin regem, quod
numquam antea apud eos acciderat, necaverunt. Exque
eo tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut et tyranni
exsisterent, et optimates exterminarentur, et præclaris-
sime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum
ipsa cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit con-
tagionibus malorum, quæ, a Lacedæmoniis profecta,
manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi,
summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ con-

tentiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius jure 81
laudatur, qui, quum ejus civitas quinquaginta annos a
tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandes-
tino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum
Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui
fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque
publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam
animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem,
quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii
possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quin-
quaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum
putabat, propterea quod tam longo spatio multa here-
ditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur
sine injuria, judicavit neque illis adimi, neque his non
satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Quum igitur 82
statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia,
Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram
ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptole-
mæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter
post Alexandriam conditam: cui quum exposuisset pa-
triam se liberare velle causamque docuisset, a rege opu-
lento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia
adjuvaretur. Quam quum Sicyonem attulisset, adhibuit
sibi in consilium quindecim principes, cum quibus cau-
sas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum,
qui sua amiserant: perfecitque æstimandis possessioni-
bus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent,
possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent,
numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare.
Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine
querela discederent. O virum magnum dignumque, qui 83
in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum
civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere

et bona civium voci subjicere præconis. At ille Græcus (id quod fuit sapientis et præstantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud,
84 aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quamobrem, ne sit æs alienum, quod reipublicæ noceat, providendum est, quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec majus æs alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitarat, ea perfecit, quum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si causa
85 non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut juris et judiciorum æquitate suum quisque teneat, et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia: præterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi pote-

runt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt, hæc apud majores nostros factitata: hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicæ magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

In his autem *utilitatum præceptis* Antipater Tyrius, 86
Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, *duo præterita censet esse a Panætio, valetudinis curationem et pecuniæ:* quas res a summo philosopho præteritas arbitror, quod essent faciles. Sunt certe utiles: sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione, quæ res aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi causa, et prætermittendis voluptatibus, postremo arte eorum, quorum
ad scientiam hæc pertinent. *Res* autem *familiaris* quæri 87
debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia, iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui *Œconomicus* inscribitur: quem nos, ista fere ætate quum essemus, qua es tu nunc, e Græco in Latinum convertimus.

XXV. Sed *utilitatum comparatio,* quoniam hic locus 88
erat quartus a Panætio prætermissus, sæpe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse; cum corporis externa hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati; externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparatio- 89
nis illud est Catonis senis: a quo quum quæreretur,

quid maxime in re familiari expediret? respondit:
'*Bene pascere.*' '*Quid secundum?*' '*Satis bene pascere.*'
'*Quid tertium?*' '*Male pascere.*' '*Quid quartum?*'
'*Arare.*' Et, quum ille, qui quæsierat, dixisset: '*Quid
fenerari?*' tum Cato: '*Quid hominem occidere?*' Ex
quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum compara-
tiones fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quar-
90 tum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de
genere, de quærenda, de collocanda pecunia, vellem
etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris,
ad Janum medium sedentibus, quam ab ullis philosophis
ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda.
Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputa-
tum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS

DE OFFICIIS

AD MARCUM FILIUM

LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

Hoc libro Cicero accedit ad tertium commentationis locum; —de honestatis et utilitatis comparatione. Negat vero aut dubitandum esse aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: ut occidere hominem, qui tyrannus esse cœperit; in quo non utile honesto, sed hoc illi anteponatur. Itaque, ut sine ullo errore dijudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videatur, quod appellemus utile, formulam quamdam e Stoicorum disciplina constituit, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea est autem hujuscemodi:

Quidquid sit honestum, idem esse utile;

Nec utile quidquam, quod non sit honestum;

Ex quo consequi, unum debere omnibus esse propositum; ut eadem sit utilitas unius cujusque et universorum. c. 1—7.

Ex hac formula deinceps multas quæstiones propositas, quibus officium temporum ratione censet, ad extremum usque explicat.

1 I. *Publium Scipionem*, Marce fili, *eum, qui primus A-*
fricanus appellatus est, dicere solitum scripsit Cato, qui
fuit fere ejus æqualis, '*Numquam se minus otiosum esse,*
quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus
esset.' Magnifica vero vox et magno viro ac sapiente
digna: quæ declarat, illum et in otio de negotiis cogi-
tare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque
cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non
egeret. Itaque duæ res, quæ languorem afferunt cete-
ris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis
hoc idem vere dicere liceret; sed si minus imitatione
tantam ingenii præstantiam consequi possumus, volun-
tate certe proxime accedimus. Nam et a republica
forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti,
otium persequimur; et ob eam causam, urbe relicta,
2 rura peragrantes sæpe soli sumus. Sed nec hoc otium
cum Africani otio, nec hæc solitudo cum illa com-
paranda est. Ille enim requiescens a reipublicæ pul-
cherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a
cœtu hominum frequentiaque interdum, tamquam in
portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem
otium negotii inopia, non requiescendi studio, consti-
tutum est. Exstincto enim senatu deletisque judiciis,
quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro
3 agere possimus? Ita qui in maxima celebritate atque
in oculis civium quondam vixerimus, nunc, fugientes
conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, ab-
dimus nos, quantum licet, et sæpe soli sumus. Sed
quia sic ab hominibus doctis accepimus, *non solum ex*
malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere ex
his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor
non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset
otium civitati; nec eam solitudinem languere patior,

quam mihi adfert necessitas, non voluntas. Quamquam 4
Africanus majorem laudem meo judicio assequebatur.
Nulla enim ejus ingenii monumenta mandata literis,
nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex
quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investiga-
tioneque earum rerum, quas cogitando consequebatur,
neque otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem,
qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita
a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam
omne studium curamque convertimus. Itaque plura
brevi tempore eversa, quam multis annis stante repub-
lica, scripsimus.

II. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera 5
et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit,
tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quam
de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi præ-
cepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nos-
tro, principe hujus memoriæ philosophorum, hæc te as-
sidue audire atque accipere confido, tamen conducere
arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circum-
sonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire.
Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam 6
ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam
tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imi-
tandæ industriæ nostræ, magnam honorum, nonnullam
fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave et
Athenarum et Cratippi: ad quos quum tamquam ad
mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem re-
dire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctorita-
tem et magistri. Quare, quantum conniti animo potes,
quantum labore contendere, (si discendi labor est potius,
quam voluptas,) tantum fac ut efficias; neve committas,
ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi de-

fuisse videare. Sed hæc hactenus: multa enim sæpe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur.

7 Panætius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, *tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret;*—de duobus generibus primis tribus libris explicavit: *de tertio* autem *genere deinceps se* scripsit *dictu-*
8 *rum,* nec exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, *triginta annis vixisse Panætium, posteaquam illos libros edidisset.* Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis: præsertim quum scribat, *nullum esse locum in tota philosophia tam ne-*
9 *cessarium.* Minime vero assentior iis, qui negant *eum locum a Panætio prætermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare.* De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea in extremo libro tertio *de hac parte* pollicetur
10 *se deinceps esse dicturum.* Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, *P. Rutilium Rufam dicere solere,* qui Panætium audierat, '*Ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris*

eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret,' (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) *'sic ea, quæ Panætius prætermisisset et non perfecisset, propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam neminem esse persecutum.'*

III. Quamobrem de judicio Panætii dubitari non 11
potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui primum hæc, natura cohærentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut et, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panætius, 12
qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem; non videtur ejusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim 13
quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturæ vivere:* id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non

repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc
comparationem non recte introductam, nec omnino de
eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud
quidem *honestum*, quod proprie vereque dicitur, id in
sapientibus est solis, neque *a virtute* divelli umquam
potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non
est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo,
14 similitudines honesti esse possunt. Hæc enim omnia
officia, de quibus his libris disputamus, *media* Stoici
appellant; ea communia sunt et late patent, quæ et
ingenii bonitate multi assequuntur et progressione dis-
cendi. Illud autem officium, quod *rectum* iidem appel-
lant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt,
omnes numeros habet, nec præter sapientem cadere in
15 quemquam potest. Quum autem aliquid actum est, in
quo media officia compareant, id cumulate videtur esse
perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a per-
fecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit,
nihil putat prætermissum. Quod item in poëmatis et
in picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delec-
tentur imperiti laudentque ea, quæ laudanda non sint,
ob eam, credo, causam, quod insit in iis aliquid probi,
quod capiat ignaros, qui quidem, quid in una quaque re
vitii sit, nequeant judicare. Itaque quum sunt docti a
peritis, desistunt facile sententia.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris disserimus,
quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapien-
tum modo propria, sed cum omni hominum genere com-
16 munia. Itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles,
commoventur. Nec vero quum duo Decii aut duo Sci-
piones fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius
aut Aristides *justus* nominatur, aut ab illis fortitudinis,
aut ab his justitiæ tamquam a sapiente petitur ex-

emplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque
sapientum. Quocirca nec id, quod vere *honestum* est, 17
fas est cum *utilitatis repugnantia* comparari; nec id, quod communiter appellamus *honestum*, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est, quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si qua ad virtutem est facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione officiorum existi-
mantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis 18
et commodis, neque ea volunt præponderari honestate, ii solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum, sed etiam hæc inter se comparare, et in his addubitare turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo
consideretur. Sæpe enim tempore fit, ut, quod turpe 19
plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli causa ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis fami-

liarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestatem utilitas consecuta est.

Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile*, formula quædam constituenda est: quam si sequemur in comparatione
20 rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem hæc formula Stoicorum rationi disciplinæque maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, *quæ honesta sunt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia*, tamen splendidius hæc ab eis disseruntur, quibus, *quidquid honestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, quod non honestum:* quam ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro jure liceat defendere. Sed redeo ad formulam.

21 V. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est *contra naturam*, quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quæ possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quæ maxime est secundum na-
22 turam, humani generis societatem. Ut, si unumquodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset:

sic, si unusquisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ pertineat, quam alteri acquirere, concessum est, non repugnante natura: illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus.
Neque vero hoc solum natura et jure gentium, sed etiam 23
legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium conjunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana: cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere,) numquam committet, ut alienum appetat
et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. Etenim mul- 24
to magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, justitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiæ: quæ quidem contemnere et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere autem de altero sui commodi causa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis
ejusdem. Itemque magis est secundum naturam, pro 25
omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut juvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio cælestium collocavit, quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quo-

circa optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem,
26 naturæ obedientem, homini nocere non posse. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat se facere contra naturam, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiquam injuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa pejora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunæ vitium vitiis animi gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, *ut eadem sit utilitas uniuscujusque et universorum:* quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana con-
27 sortio. Atque si etiam hoc natura præscribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est secundum eamdem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturæ: idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturæ lege prohibemur. Verum autem primum. Verum igitur ex-
28 tremum. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui com modi causa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil juris, nullam societatem, communis utilitatis causa, statuunt esse cum civibus: quæ sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: ii dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficentia, liberalitas, bonitas, justitia funditus, tollitur. Quæ qui tollunt, etiam adversus deos

immortales impii judicandi sunt. Ab iis enim consti-
tutam inter homines societatem evertunt: cujus socie-
tatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse
contra naturam, hominem homini detrahere sui com-
modi causa, quam omnia incommoda subire vel externa,
vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ vacent justitia.
Hæc enim una virtus omnium est domina et regina vir- 29
tutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sa-
piens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri,
homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim
mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, ne-
minem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Pha-
larim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne
ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne
faciat? Hæc ad judicandum sunt facillima. Nam, si 30
quid ab homine ad nullam partem utili, tuæ utilitatis
causa detraxeris, inhumane feceris contraque naturæ
legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem rei-
publicæ atque hominum societati, si in vita remaneas,
afferre possis: si quid ob eam causam alteri detraxeris,
non sit reprehendendum. Sin autem id non sit ejus-
modi: suum cuique incommodum ferendum est potius,
quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur
magis est contra naturam morbus aut egestas, aut quid
ejusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed com-
munis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim
injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem homi- 31
num conservat et continet, decernit profecto, ut ab
homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, for-
temque virum transferantur res ad vivendum neces-
sariæ; qui si occiderit, multum de communi utilitate
detraxerit: modo hoc ita faciat, ut, ne ipse de se bene
existimans seseque diligens, hanc causam habeat ad in-

juriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum et ei, quam sæpe commemoro, humanæ socie-
32 tati. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est; neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem est honestum necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quædam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere cœperunt et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas et immanitas beluæ a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

33 VII. Ejusmodi igitur credo res Panætium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio ejus consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit, quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto, tamquam fastigium imponimus, ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi concedantur, quo facilius, quæ volunt, explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, *nihil, præter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum.* Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, *quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum.* Mihi utrumvis satis est: et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec
34 præterea quidquam probabile. Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quod non utilia *cum honestis, pugnare aliquando posse* dixerit, (neque enim ei fas

erat,) sed *ea, quæ viderentur utilia. Nihil vero utile,*
quod non idem honestum: nihil honestum, quod non
idem utile sit, sæpe testatur negatque *ullam pestem*
majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum
opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non, ut ali-
quando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine
errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit
eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam.
Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis admini-
culis, sed, ut dicitur, 'Marte nostro.' Neque enim
quidquam de hac parte post Panætium explicatum est,
quod quidem mihi probaretur de iis, quæ in manus meas
venerint.

VIII. Quum igitur aliqua species utilitatis objecta 35
est, commoveri necesse est. Sed si, quum animum at-
tenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ
speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relin-
quenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi
utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam con-
tra naturam, quam turpitudo, (recta enim et conveni-
entia et constantia natura desiderat, aspernaturque con-
traria,) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas:
certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest.
Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola
expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni
pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod
Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id
esse aut solum aut summum bonum: quod autem
bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile.
Quare error hominum non proborum, quum aliquid, 36
quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab
honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta
nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptio-

nesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec tætrius nec fœdius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident: pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis,
37 quæ acerbissima est, non vident. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio, (est enim totum sceleratum et impium,) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum.

38 IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone; qui, quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum, æneumque equum, ut ferunt fabulæ, animadvertit, cujus in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor:) tum in concilium se pastorum recepit. Ibi quum palam ejus annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus reginæ stuprum intulit, eaque adjutrice regem dominum interemit, sustulitque quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam potuit

videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est
Lydiæ. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens,
nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet.
Honesta enim bonis viris, non occulta quæruntur. Atque 39
hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem,
sed non satis acuti, *fictam et commenticiam fabulam* di-
cunt *prolatam a Platone:* quasi vero ille, aut factum
id esse aut fieri potuisse, defendat. Hæc est vis hujus
annuli et hujus exempli: si nemo sciturus, nemo ne
suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, po-
tentiæ, dominationis, libidinis causa feceris, si id diis
hominibusque futurum sit semper ignotum: sisne fac-
turus? Negant id fieri posse: quamquam potest id
quidem. Sed quæro, quod negant posse, id si posset,
quidnam facerent? Urgent rustice sane. Negant enim
posse, et in eo perstant; hoc verbum quid valeat, non
vident. Quum enim quærimus, si possint celare, quid
facturi sint: non quærimus, possintne celare: sed tam-
quam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint,
se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, faci-
norosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per
se ipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propo-
situm revertamur.

X. Incidunt multæ sæpe causæ, quæ conturbent ani- 40
mos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relin-
quendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem,
(nam id quidem improbum est) sed illud, *possitne id,
quod utile videatur, fieri non turpiter.* Quum Collatino
collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri fa-
cere id injuste. Fuerat enim in regibus expellendis
socius Bruti, consiliorum etiam adjutor. Quum autem
consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi
nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollen-

dam: quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita ho-
nestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque
utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas
quidem esse potuisset. At in eo rege, qui Urbem con-
41 didit, non item. Species enim utilitatis animum pepulit
ejus: qui quum visum esset utilius, solum, quam cum
altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem
et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat,
assequi posset; et tamen muri causam opposuit, spe-
ciem honestatis neque probabilem nec sane idoneam.
42 Peccavit igitur; pace vel Quirini vel Romuli dixerim.
Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliis-
que tradendæ, quum iis ipsi egeamus: sed suæ cuique
utilitati, quod sine alterius injuria fiat, serviendum est.
Scite Chrysippus, ut multa: "Qui stadium," inquit,
"currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit,
ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu
depellere nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque
petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri
43 deripere, jus non est." Maxime autem perturbantur
officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte
possis, et tribuere, quod non sit æquum, contra officium
est. Sed hujus generis totius breve et non difficile præ-
ceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ,
voluptates, cetera generis ejusdem, hæc amicitiæ num-
quam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam,
neque contra jusjurandum ac fidem amici causa vir bo-
nus faciet; ne si judex quidem erit de ipso amico.
Ponit enim *personam amici, quum induit judicis.*
Tantum dabit amicitiæ, ut veram amici causam esse
malit: ut orandæ litis tempus, quoad per leges liceat,
44 accommodet. Quum vero jurato sententia dicenda sit,
meminerit, deum se adhibere testem, id est. ut ego arbi-

ror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse di-
vinius. Itaque præclarum a majoribus accepimus mo-
rem rogandi judicis, si eum teneremus, *quæ salva fide
facere posset.* Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paullo
ante dixi honeste amico a judice posse concedi. Nam,
si omnia facienda sint, quæ amici velint: non amicitiæ
tales, sed conjurationes putandæ sint. Loquor autem 45
de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris
perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phin-
tiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut,
quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis des-
tinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi
dies commendandorum suorum causa postulavisset:—
vas factus est alter ejus sistendi; ut, si ille non rever-
tisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se
recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit, ut
se ad amicitiam tertium ascriberent. Quum igitur id, 46
quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod hones-
tum est, comparatur, jaceat utilitatis species, valeat
honestas. Quum autem in amicitia, quæ honesta
non sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur
amicitiæ. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus
officii.

XI. Sed utilitatis specie in republica sæpissime pec-
catur, ut in Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam
Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe va-
lebant, pollices præciderentur. Hoc visum est utile.
Nimis enim imminebat propter propinquitatem Ægina
Piræeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim ho-
minum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica
crudelitas. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti pro- 47
hibent eosque exterminant, ut Pennus apud patres nos-
tros, Papius nuper. Nam *esse pro cive, qui civis non*

sit, rectum est non licere: quam legem tulerunt sapientissimi consules, Crassus et Scævola: usu vero Urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, quum sæpe alias, tum maxime bello Punico secundo; quæ, Cannensi calamitate accepta, majores animos habuit, quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti,
48 ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere statuerentque, *ut, urbe relicta, conjugibus et liberis Trœzene depositis, naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent*, Cyrsilum quemdam suadentem, *ut in urbe manerent Xerxemque reciperent*, lapidibus cooperuerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea
49 nulla erat, repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, *Se habere consilium reipublicæ salutare, sed id sciri non opus esse*: postulavit, *ut aliquem populus daret, quicum communicaret*. Datus est Aristides. Huic ille, *Classem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedæmoniorum opes necesse esset*. Quod Aristides quum audisset, in concionem magna expectatione venit dixitque, *Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum*. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus.

XII. Maneat ergo, *quod turpe sit, id numquam utile esse, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, ad-*

ipiscare. Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

Sed incidunt, ut supra dixi, sæpe *causæ, quum re-* 50
pugnare utilitas honestati videtur; ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si, exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonæ caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quærimus; qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe judicet; sed dubitet, turpe
sit, an turpe non sit. In hujusmodi causis aliud Dio- 51
geni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, *omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret;* Diogeni, *venditorem, quatenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere. 'Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, quum major est copia. Cui fit injuria?"* Exoritur Antipatri ratio ex
altera parte. '*Quid ais? tu, quum hominibus con-* 52
sulere debeas et servire humanæ societati, eaque lege natus sis et ea habeas principia naturæ, quibus parere et quæ sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas, vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiæ?' Respondebit Diogenes fortasse sic; '*Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ*

natura deorum sit, qui sit finis bonorum: quæ tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas. Sed quicquid
53 *tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est?*—'*Immo vero*, [inquiet ille,] *necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura conjunctam societatem*.'—'*Memini*, inquiet ille; *sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusquam sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum*.'

XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, *Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam;* sed *ita expedire, ut turpe non sit:* ex altera autem parte,
54 *ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.* Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipsæ norit, ceteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatæ sint, ruinosæ: sed hoc præter dominum nemo sciat. Quæro, si hæc emptoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id injuste, aut improbe fecerit? 'Ille
55 *vero*,' inquit Antipater. '*Quid est enim aliud, erranti viam non monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere*.' Diogenes contra: '*Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt, villam bonam beneque ædificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec ædificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim judicium emptoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? Sin autem dictum non omne præstandum est, quod dictum non est,*

id præstandum putas? Quod vero stultius, quam venditorem ejus rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini jussu, ita præco prædicet: domum pestilentem vendo?' Sic ergo in qui- 56
busdam causis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt: non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus.
Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec 57
hic ædium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas; sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui causa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cujus hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: 58
quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis literatus, quum se Syracusas *otiandi*, ut ipse dicere solebat, *non negotiandi causa* cotulisset, dictitabat *se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.* Quod quum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, *venales quidem se hortos non habere: sed licere uti Canio, si vellet, ut suis:* et simul ad cænam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convo-

cavit, et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie
piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam
tempore venit Canius. Opipare a Pythio apparatum
convivium; cymbarum ante oculos multitudo; pro se
quisque quod ceperat, afferebat; ante pedes Pythii pis-
59 ces abjiciebantur. Tum Canius, '*Quæso,*' inquit, '*quid
est hoc, Pythi? Tantumne piscium? tantumne cym-
barum?*' Et ille, '*Quid mirum?*' inquit: '*hoc loco
est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac
villa isti carere non possunt.*' Incensus Canius cupi-
ditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille
primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus
et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et emit in-
structos: nomina facit, negotium conficit. Invitat
Canius postridie familiares suos; venit ipse mature;
scalmum nullum videt. Quærit ex proximo vicino, *num
feriæ quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret.*
'*Nullæ, quod sciam,*' inquit: '*sed hic piscari nulli
60 solent. Itaque heri mirabar, quid accidisset.*' Stoma-
chari Canius. Sed quid faceret? Nondum enim Aquil-
lius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo
formulas: in quibus ipsis quum ex eo quæreretur, *Quid
esset dolus malus;* respondebat, *Quum esset aliud simu-
latum, aliud actum.* Hoc quidem sane luculente, ut ab
homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes
aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, mali-
tiosi. Nullum igitur factum eorum potest utile esse,
quum sit tot vitiis inquinatum.

61 XV. Quod si Aquilliana definitio vera est: ex omni
vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut
emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut
dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legi-
bus erat vindicatus, ut tutela duodecim tabulis, circum-

scriptio adolescentium lege Plætoria, et sine lege judiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem judiciorum hæc verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriæ, MELIUS, ÆQUIUS; in fiducia, INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS ÆQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus insimulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non illicitatorem venditor, non, qui contra se liceatur, emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scævola, P. F., 62
quum postulasset, ut sibi fundus, cujus emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit *se pluris æstimare;* addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis negant, ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius, *Nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse,* mihi cum Ennio conveniret. Heca- 63
tonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de Officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, *Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicæ. Singulorum enim facultates et copiæ divitiæ sunt civitatis.* Huic Scævolæ factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim qui omnino tantum se negat facturum compendii sui causa, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive et simulatio 64

et dissimulatio dolus malus est, perpaucæ res sunt, in quibus non dolus malus iste versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini; certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam est igitur utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse semper est utile.

65 XVI. Ac de jure quidem prædiorum sanctum apud non est jure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, quum ex duodecim [tabulis] satis esset ea præstari, quæ essent lingua nuncupata; quæ qui infitiatus esset, dupli pœnam subiret: a jureconsultis etiam reticentiæ pœna est constituta. *Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari*
66 *oportere.* Ut, quum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque T. Claudium Centumalum, qui ædes in Cælio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, vendidit; emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque Claudium ædes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, *quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bona.* M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, sic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus:—is igitur judex ita pronuntiavit: *quum in venumdando rem eam scisset et non pronuntiasset emptori, damnum*
67 *præstari oportere.* Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte judicavit, non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujus-

modi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eæ serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat, *quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari;* æquitatem Antonius, *quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici, nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret.* Quorsus hæc? Ut illud intelligas, non placuisse majo- 68
ribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras nec agitaturus? Ipsæ enim, nullo insequente, sæpe incidunt. Sic tu ædes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens? Hoc quam- 69
quam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri aut jure civili: tamen naturæ lege sanctum est. Societas est enim, (quod etsi sæpe dictum est, dicendum est tamen sæpius,) latissime quidem quæ pateat, omnium inter omnes; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt, propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris germanæque justitiæ

solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra
et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur!
feruntur enim ex optimis naturæ et veritatis exemplis.
70 Nam quanti verba illa: UTI NE PROPTER TE FIDEMVE
TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIEM! Quam illa aurea:
INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAUDATIONE!
Sed, qui sint *boni* et quid sit *bene agi*, magna
quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus,
summam vim dicebat *esse in omnibus iis arbitriis, in
quibus adderetur:* EX FIDE BONA; *fideique bonæ nomen*
existimabat *manare latissime, idque versari in tutelis,
societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis venditis,
conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in
his magni esse judicis statuere, (præsertim quum in
plerisque essent judicia contraria,) quid quemque cui-
71 que præstare oporteret.* Quocirca astutiæ tollendæ sunt,
eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam,
sed abest ab ea distatque plurimum. *Prudentia*
est enim locata in delectu bonorum et malorum:
malitia (si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt,) mala
bonis ponit ante. Nec vero in prædiis solum jus civile,
ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed
etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis
excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga,
de furtis, præstat edicto ædilium. Heredum alia causa
72 est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit,
hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex
alterius prædetur inscitia. Nec ulla pernicies vitæ major
inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ:
ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum
honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur,
qui, impunitate et ignoratione omnium proposita,
abstinere possit injuria?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putet. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; (qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi:) sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græcia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum. Sed 73
74
quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: (hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: o turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat quum potest, injuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates non honestæ videntur, si sunt malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso: nam *eadem utilitatis, quæ honestatis est regula.* Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla 75
fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: '*Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit,*' res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem justus isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire
76 fateatur. At vero, si qui voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit: noceat nemini, nisi lacessitus injuria. Quid ergo? Hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? '*Non igitur faciat*,' (dixerit quis.) '*quod utile sit, quod expediat?*' Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non
77 poterit. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano sane honesto, quum is sponsionem fecisset, NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei dixisse Fimbriam, *se illam rem numquam judicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra judicavisset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur.* Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc non turpe est dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a

quibus natum est id, quod jam contritum est vetustate
proverbium. Quum enim fidem alicujus bonitatemque
laudant, *dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices.*
Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod
non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere?
Videsne, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam 78
dari, neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum
percussione hereditates omnium posse converrere? Ut
enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen
honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum
non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et
repugnante natura.

XX. At enim, quum permagna præmia sunt, est 79
causa peccandi. C. Marius quum a spe consulatus longe
abesset, et jam septimum annum post præturam jaceret
neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Me-
tellum, cujus legatus erat, summum virum et civem,
quum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud
populum Romanum criminatus est, *bellum illum du-
cere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum,
aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Ro-
mani redacturum.* Itaque factus est ille quidem consul,
sed a fide justitiaque discessit, qui optimum et gravis-
simum civem, cujus legatus et a quo missus esset, in
invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem 80
Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum præ-
tor esset, collegiumque prætorum tribuni plebi adhibuis-
sent, ut res nummaria de communi sententia constitue-
retur: jactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut
nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt com-
muniter edictum cum pœna atque judicio; constitue-
runtque, *ut omnes simul in rostra post meridiem escen-
derent.* Et ceteri quidem alius alio; Marius ab sub-

selliis in rostra recta, idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quæris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuæ; ad eas tus, cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior.
81 Hæc sunt, quæ conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: *aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile.* Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in ea species, forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui causa, criminari, præripere, fallere?
82 Nihil profecto minus. Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem justitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in beluam, an in hominis figura immanitatem gerat beluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cujus ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur, plurimum posse alterius invidia. Id quam injustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Græcos versus *de Phæ-*

nissis habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi :

> Nam sí violandum est jús, regnandi grátia
> Violándum est: aliis rébus pietatém colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit! Quid 83
igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupiverit idque perfecerit! Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem tætram et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quæ libera fuit quæque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit; esse utile: qua hunc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, Dii immortales! cuiquam esse utile fœdissimum et tæterrimum parricidium patriæ: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus *parens* nominetur? *Honestate* igitur *dirigenda utilitas est*, et quidem sic, ut hæc duo, verbo inter se discrepare, re unum sonare videantur. Non 84
habeo, ad vulgi opinionem quæ major utilitas, quam regnandi esse possit; nihil contra inutilius ei, qui id injuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem cœpi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

> Múlti iniqui atque ínfideles régno, pauci súnt boni,

inquit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum

Romanum oppressisset civitatemque non modo liberam,
sed etiam gentibus imperantem servire sibi cœgisset?
85 Hunc tu quas conscientiæ labes in animo censes habu-
isse? quæ vulnera? Cujus autem vita ipsi potest utilis
esse, quum ejus vitæ ea conditio sit, ut, qui illam eripu-
erit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod
si hæc utilia non sunt, quæ maxime videntur, quia plena
sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse
debet, *nihil esse utile, quod non honestum sit.*
86 XXII. Quamquam id quidem quum sæpe alias, tum
Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu
nostro judicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo
Romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio
certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga
ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, *si
præmium sibi posuisset, se, ut clam venisset, sic clam in
Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum.*
Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum, idque
ejus factum laudatum a senatu est. Atqui, si speciem
utilitatis opinionemque quærimus, magnum illud bellum
perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustu-
lisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis
certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere supe-
87 ratum. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in
hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nos-
tro, qui numquam utilitatem a dignitate sejunxit, armis
cum hoste certare, an venenis? Si gloriæ causa im-
perium expetendum est, scelus absit, in quo non potest
esse gloria: sin ipsæ opes expetuntur quoque modo,
non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis
illa L. Philippi, Q. F., sententia: *quas civitates L. Sulla
pecunia accepta ex senatusconsulto liberavisset, ut eæ
rursus vectigales essent, neque his pecuniam,* quam pro

libertate dederant, *redderemus*. Ei senatus est assensus. Turpe imperio. Piratarum enim melior fides. At aucta vectigalia; utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? Potest autem 88 ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi. Nimis mihi præfracte videbatur ærarium vectigaliaque defendere, omnia publicanis negare, multa sociis; quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus; eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem reipublicæ pertinebat. Male etiam Curio, quum *causam Transpadanorum æquam esse* dicebat: semper autem addebat: '*Vincat utilitas.*' Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis reipublicæ, quam, quum *utilem* diceret non esse, *æquam* fateretur.

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis 89 talium quæstionum: *Sitne boni viri in maxima caritate annonæ familiam non alere?* In utramque partem disputat; sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. Quærit, *si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis?* Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. *Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?* Negat, quia sit injurium. *Quid? dominus navis eripietne suum? Minime: non plus, quam navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis; sed navigantium. Quid? si una tabula sit, duo* 90 *naufragi, iique sapientes; sibine uter rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cujus magis intersit, vel sua vel reipublicæ causa vivere. Quid? si hæc*

paria in utroque? Nullum erit certamen, sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedet alter. Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium; indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem. Quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriæ conducit, pios habere cives in parentes. Quid? si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriæ res spec-
91 *tabit, patriæ salutem anteponet saluti patris.* Quærit etiam, *si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis, quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis.* Diogenes ait: Antipater negat, cui potius assentior. *Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse* putat Diogenes; Antipater *viri boni* existimat. Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum. *In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris, redhibeatur mancipium jure civili, sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum.* Alteri dicenda videntur, alteri non
92 videntur. *Si quis aurum vendens orichaclum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarium?* Perspicuum jam est, et quid mihi videatur, et quæ sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia.

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, QUÆ NEC VI, NEC DOLO MALO, ut prætores solent, FACTA SINT? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, *ne illo medicamento umquam postea uteretur;* si eo medicamento sanus factus sit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum, nec ab

eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti: quid faciendum sit. Quum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat injuriæ; vitæ et saluti consulendum. Quid? si qui sapiens rogatus ab eo, qui 93
eum heredem faciat, *quum ei testamento sestretium millies relinquatur, ut ante, quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet*, id se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. Quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, nisi forte eam pecuniam in reipublicæ magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare eum, quum patriæ consulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, 94
quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, *facturum se esse* dixit, *quidquid optasset*. Optavit, *ut in currum patris tolleretur*. Sublatus est. Atque is, antequam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc promissum patris non esse servatum! Quid? quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, quum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamemnon, quum devovisset Dianæ, 95
quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam tætrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnunquam, neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatum sit,

officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contrar empublicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse *utilitates* contra *justitiam*, simulatione *prudentiæ*, satis arbitror dictum.

96 Sed quoniam a *quatuor fontibus honestatis* primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, quum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de *prudentia* quidem, quam vult imitari *malitia*, itemque de *justitia*, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera *in animi excellentis magnitudine et præstantia* cernitur, altera in *conformatione et moderatione continentiæ et temperantiæ.*

97 XXVI. Utile videbatur Ulixi, ut quidem poetæ tragici prodiderunt: (nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est:) sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione insaniæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile, (ut aliquis fortasse dixerit,) regnare et Ithacæ vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abjiciendam, quoniam, quæ honesta non sit,
98 ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseveravisset? qui, quum maximas res gesserit in bello, tamen hæc audiat ab Ajace:

Cujus ípse princeps júris jurandí fuit,
Quod ómnes scitis, sólus neglexít fidem.
Furere ássimulavit; né coiret, ínstitit.
Quod ní Palamedis pérspicax prudentia
Istíus percepset málitiosam audaciam:
Fide sacratæ jús perpetuo fálleret.

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa: ad rem factam nostraque veniamus. M. Attilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedæmonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare: juratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi nobiles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam judicavit: quæ erat talis: manere in patria; esse domi suæ cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis hæc neget esse utilia? Quem censes? Magnitudo animi et fortitudo negat. 99

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit; mandata exposuit; sententiam ne diceret, recusavit; *quamdiu jurejurando hostium teneretur, non esse se senatorem.* Atque illud etiam, (*o stultum hominem,* dixerit quispiam, *et repugnantem utilitati suæ!*) reddi captivos, negavit esse utile: *illos enim adolescentes esse et bonos duces, se jam confectum senectute.* 100

Cujus quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt; ipse Carthaginem rediit: neque eum caritas patriæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci: sed jusjurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore causa, quam si domi senex captivus, perjurus consularis re-
101 mansisset. At stulte, qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit. Quomodo stulte? etiamne si reipublicæ conducebat? potest autem, quod inutile reipublicæ sit, id cuiquam civi esse utile?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt fundamenta naturæ, quum utilitatem ab honestate sejungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa et prima et summa habemus; *utilitatis* nomen non tam
102 splendidum, quam necessarium ducimus. Quid est igitur, dixerit quis, in jurejurando? num iratum timemus Jovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii [dicunt], nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, *numquam nec irasci deum nec nocere.* Quid autem iratus Jupiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis fuit religionis, quæ tantam utilitatem præverteret. An ne turpiter faceret? Primum, *minima de malis.* Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

——— Fregistín fidem ?
Néque dedi neque do infideli cuíquam,

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quemadmodum nos dicamus, videri 103
quædam utilia, quæ non sint: sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi jurisjurandi causa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur. Hæc fere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noce- 104
ret; qui neque irasci solet, nec nocere. Hæc quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra omne jusiurandum valet. Sed in jurejurando, non qui metus, sed quæ vis sit, debet intelligi. Est enim *jusjurandum affirmatio religiosa.* Quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris, id tenendum est. Jam enim non ad iram deorum, quæ nulla est, sed ad justitiam et ad fidem pertinet. Nam præclare Ennius:

'O Fides alma, ápta pinnis, ét jusjurandúm Jovis!

Qui jus igitur jurandum violat, is *fidem* violat, *quam in Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi*, ut in Catonis oratione est, *majores nostri esse voluerunt.* At enim 105
ne iratus quidem Jupiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locupletiorem quærimus, quam

principem populi Romani, qui retinendi officii causa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, *minima de malis*, id est, ut turpiter potius, quam calamitose;—an est ullum majus malum turpitudine? quæ si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et fœditas turpificati animi debet
106 videri! Itaque, nervosius qui ista disserunt, *solum* audent *malum* dicere *id, quod turpe sit;* qui autem remissius, hi tamen non dubitant *summum malum* dicere. Nam illud quidem,

Néque dedi, neque do ínfideli cuíquam;

idcirco recte a poeta, quia, quum tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument, nullam esse fidem, quæ infideli data sit: videant, ne quæ-
107 ratur latebra perjurio. Est jus etiam bellicum fidesque jurisjurandi sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium. Ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero [definitus], sed communis hostis omnium. Cum hoc
108 nec fides debet, nec jusjurandum esse commune. Non enim falsum jurare perjurare est: sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

Jurávi lingua, méntem injuratám gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare perjurio. Cum justo enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum jus fetiale, et multa sunt jura communia. Quod ni ita

esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, quum 109
iterum consules essent, quia, quum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis: injussu enim populi senatusque fecerant. Eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam P. Furius, S. Attilius ex senatusconsulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea; quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas; apud superiores utilitatis
species falsa ab honestatis auctoritate superata est. At 110
non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo judicio stetit, sed suscepit causam, ut esset judicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec, quia utile, honestum; sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mi-

rabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut præstantius.

111 XXXI. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam, quod rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in duodecim tabulis, indicant sacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam
112 de jurejurando judicabant. L. Manlio, A. F., quum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, *quod Titum filium*, qui postea est Torquatus appellatus, *ab hominibus relegasset et ruri habitare jussisset.* Quod quum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nuntiatum; qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, *se illum statim interfecturum, nisi jusjurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum.* Juravit hoc coactus terrore Pomponius. Rem ad populum detulit: docuit, cur sibi causa desistere necesse esset; Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis jusjurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati:

magnus vir in primis et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. Sed, ut laudandus Regulus in conservando jurejurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor in primis, *ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum*, qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, *Romæ remansisse*. Reditu enim in castra liberatum se esse jurejurando, interpretabatur; non recte; fraus enim astringit, non dissolvit perjurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum. Octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset; ut esset insitum militibus nostris, aut vincere aut emori. *Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis*, scribit idem, *quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset*. Sic honestatis comparatione ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce scripsit historiam, *plures* ait *fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut jurejurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos*. Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim, quæ timido animo, humili, demisso fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse

videretur, non quod reipublicæ, censuisset aut domi remanere voluisset:) non esse utilia, quia sint flagitiosa, fœda, turpia.

116 XXXIII. Restat quarta pars, quæ *decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia* continetur. Potest igitur quidquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati *omne bonum in voluptate* posuerunt, *virtutemque* censuerunt *ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis*. Quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctorque sententiæ. Cum his viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum
117 est. Nam si non modo utilitas, sed *vita omnis beata corporis firma constitutione ejusque constitutionis spe explorata*, ut a Metrodoro scriptum est, *continetur:* certe hæc utilitas, et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. Nam ubi primum *prudentiæ* locus dabitur? An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? An legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius. quid cogitari potest turpius? Jam, qui *dolorem summum malum* dicat, apud eum quem habet locum *fortitudo*, quæ est *dolorum laborumque contemptio?* Quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicut dicit, satis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat; sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia. Dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua hæret, ut aiunt. Nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica,

libidines autem consectatrices voluptatis. Atque in his 118
tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. *Prudentiam* introducunt, *scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem* quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt *rationem negligendæ mortis, perpetiendi doloris.* Etiam *temperantiam* inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen, quoquo modo possunt. Dicunt enim, *voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri.* Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam 119
esse docuimus, quæ honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [et malorum], qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna 120
enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quæ videtur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sen- 121

tentia magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi; sed, ut, si ipse venissem Athenas, (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset;) aliquando me quoque audires, sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues iis temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum et præsens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monumentis præceptisque lætabere.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAJOR

SEU

DE SENECTUTE

DIALOGUS.

ARGUMENTUM.

HIC libellus versatur in senectutis tum laudibus explicandis, tum repellendis criminationibus.

Quatuor autem de causis senectus putatur misera; quarum prima est,—Quod avocet a rebus gerendis;

Altera, Quod corpus faciat infirmius;

Tertia, Quod privet omnibus fere voluptatibus;

Quarta, Quod haud procul absit a morte.

Hæc igitur singula accusationis capita redarguit, ut quæ senectutem partim non attingant, partim non reddant miseram. Sermo autem tribuitur Catoni Censorio, seni et patientissimo ætatis suæ et florentissimo. Qui quum in senectute demum literas Græcas didicerit, oratio ejus hoc in libello, quam alias, est doctior.

Habitus quidem fingitur sermo T. Quinctio Flaminino, M' Acilio Balbo consulibus A.U.C. 604. Scriptus est autem post cædem Cæsaris, anno, (ut videtur,) 710. et missus ad Atticum senem, de republica tum maxime sollicitum. Hic, Cicerone tribus annis major, eo tempore annum agebat sexagesimum sextum.

AD T. POMPONIUM ATTICUM PRÆFATIO.

O Tite, si quid ego adjûro, curamve levasso,
Quæ nunc te coquit et versat in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

Ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et æquitatem, teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus meipsum, interdum gravius commoveri; quarum consolatio et major est et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est *de Se-*
2 *nectute* aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut jam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et meipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. Numquam igitur laudari satis digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestia possit
3 degere. Sed de ceteris et diximus multa, et sæpe dicemus: hunc librum *de senectute* ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius; parum enim esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo majorem auctoritatem haberet

oratio; apud quem Lælium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. SCIPIO. Sæpenumero admirari soleo cum hoc C. 4
Lælio tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim, quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Ætna gravius dicant sustinere.

CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Læli, admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, iis omnis ætas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant, eamdem accusant adeptam. Tanta est inconstantia stultitiæ atque perversitas! Obrepere aiunt eam citius, quam putavissent. Primum, quis coegit eos falsum putare? Quid enim? citius adolescentiæ senectus, quam pueritiæ adolescentia obrepit! Deinde, quî minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Præterita enim ætas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem.
Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quæ 5
utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus: a

qua, non verisimile est, quum ceteræ partes ætatis bene descriptæ sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et, tamquam in arborum baccis terræque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud, Gigantum modo bellare cum diis, nisi naturæ repugnare?

6 Lælius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe, senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus.

Cat. Faciam vero, Læli: præsertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

Læl. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

7 III. Cat. Faciam, ut potero, Læli. Sæpe enim interfui querelis meorum æqualium, (*pares* autem *cum paribus*, vetere proverbio, *facillime congregantur*,) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus majoribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate.

Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt: importunitas autem et inhumanitas omni ætati molesta est.

LÆL. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quis- 8
piam, tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere.

CAT. Est istuc quidem, Læli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in jurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriæ gloria splendorem assecutum: *nec hercule*, inquit, *si ego Seriphius essem, nobilis, nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses.* Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis.
9 Aptissima omnino sunt, Scipio et Læli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quæ, in omni ætate cultæ, quum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam, quia conscientia bene actæ vitæ multorumque benefactorum recordatio jucundissima est.

10 IV. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut æqualem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum; cumque eo quartum consule adolescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quæstor deinde quadriennio post factus sum: quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille, admodum senex, suasor legis

Cinciæ de donis et muneribus fuit, hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset, et Hannibalem juveniliter exsultantem patientia sua molliebat: de quo præclare familiaris noster Ennius;

> Unus homo nobis cunctando restituit rem.
> Non ponebat enim rumores ante salutem.
> Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

11 Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti:* *Certe,* inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.* Nec vero in armis præstantior, quam in toga; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque quum esset, dicere ausus est, "optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur; quæ contra rempublicam ferrentur, contra auspicia
12 ferri." Multa in eo viro præclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio: quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus! Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique præstantior. Qui sermo! quæ præcepta! quanta notitia antiquitatis! quæ scientia juris augurii! Multæ etiam, ut in homino Romano, literæ. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cujus sermone ita tum cupide fruebar, quasi jam divinarem id, quod evenit, illo exstincto fore, unde discerem, neminem.

13 V. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse

Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actæ ætatis placida ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus; qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cujus magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos; neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet esse in vita: *nihil habeo*, inquit, *quod incusem senectutem*. Præclarum responsum et docto homine dignum! Sua enim vitia insipientes et suam 14
culpam in senectutem conferunt. Quod non faciebat is, cujus modo mentionem feci, Ennius.

Sicut fortis equus, spatio qui sæpe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post ejus mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt: ille autem Cæpione, et Philippo iterum consulibus mortuus est: quum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magna et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis pæne delectari videretur. Etenim, quum contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera 15
videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit justa una quæque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? An iis, quæ geruntur juventute et viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad Appii Claudii senec-
16 tutem accedebat etiam, ut cæcus esset: tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho fœdusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

> Quo vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
> Antehac, dementes sese flexere viai?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque hæc ille egit septem et decem annis post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant; similesque sunt,
17 ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quæ juvenes: at vero multo majora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnæ geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et
18 consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui, quæ sint gerenda, præscribo, et quomodo: Carthagini male

jam diu cogitanti bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam dii immortales tibi, 19
Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! Cujus a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ pœniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellassent senatum. Apud Lacedæmonios qui- 20
dem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rempúblicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percontantur, ut est in Nævii Ludo: respondentur et alia, et hæc in primis:

Proveniebant orátores noví, stulti, adolescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis ætatis, prudentia senescentis.

VII. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exer- 21
ceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina. Num igitur censetis eum, quum ætate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos. Nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco

thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt:
22 vadimonia constituta; qui sibi, cui ipsi debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragœdias fecit: quod propter studium quum rem negligere familiarem videretur, a filiis in judicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Œdipum Coloneum recitasse judicibus, quæsisseque, *num illud carmen desipientis videretur?* Quo recitato, sententiis judicum est libe-
23 ratus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romæ, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an in om-
24 nibus his studiorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum. Nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere. Sed iidem in eis elaborant, quæ sciunt nihil ad se omnino pertinere:

Serít arborés, quæ alterí sæclo prósint,

25 ut ait Statius noster in Synephebis. Nec vero dubitet

agricola, quamvis senex, quærenti, cui serat, respondere: *diis immortalibus, qui me non accipere modo hæc a majoribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.*

VIII. Melius Cæcilius de sene alteri sæculo prospiciente, quam illud idem:

> Edepól senectus, sí nil quidquam aliúd viti
> Apportes tecum, quum ádvenis; unum íd sat est,
> Quod, díu vivendo múlta, quæ non vúlt, videt.

Et multa fortasse, quæ vult! atque in ea quidem, quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Cæcilius vitiosius:

> Tum equidem ín senecta hoc députo misérrimum,
> Sentíre, ea ætate ésse se odiosum álteri.

Jucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescen- 26
tibus bona indole præditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventute coluntur et diliguntur: sic adolescentes senum præceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam mihi vos esse jucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cujusque studium in superiore vita fuit. Quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui *se quotidie aliquid addiscentem* dicit senem fieri: ut ego feci, qui Græcas literas senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in literis certe elaboravi.

IX. Nec nunc equidem vires desidero adolescentis, 27

(is enim erat locus alter de vitiis senectutis,) non plus,
quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod
est, eo decet uti et, quidquid agas, agere pro viribus.
Quæ enim vox potest esse contemptior, quam Milonis
Crotoniatæ? qui, quum jam senex esset athletasque se
exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos
dicitur illacrimansque dixisse: *At hi quidem jam mortui sunt.*
Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator.
Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus
et lacertis tuis. Nihil S. Ælius tale, nihil multis
annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus; a
quibus jura civibus præscribebantur: quorum usque
28 ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator,
metuo, ne languescat senectute: est enim munus ejus
non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino
canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo
pacto, in senectute: quod equidem adhuc non amisi;
et videtis annos. Sed tamen decorus est sermo senis,
quietus et remissus; facitque persæpe ipsa sibi audientiam
diserti senis compta et mitis oratio. Quod si
ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere
et Lælio. Quid enim jucundius senectute stipata stu-
29 diis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti
relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad
omne officii munus instruat? Quo quidem opere quid
potest esse præclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones
et avi tui duo, L. Æmilius et P. Africanus, comitatu
nobilium juvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum
artium magistri non beati putandi, quamvis con
senuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio
virium adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quam senectutis:
libidinosa enim et intemperans adolescentia ef-
30 fetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud

Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer,—qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio præfuit, —ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile, ætatique nostræ conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum sæpissime Nestor 31
de virtutibus suis prædicet? Tertiam enim jam ætatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera prædicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, *ex ejus lingua melle dulcior fluebat oratio.* Quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus; et tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troja peritura. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesi- 32
mum: vellem equidem idem posse gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione consule: sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, *mature fieri senem, si diu velis esse senex.* Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me

voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium,
33 quam vestrûm utervis! Ne vos quidem T. Pontii cen-
turionis vires habetis: num idcirco est ille præstantior?
Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum
potest, quisque nitatur; næ ille non magno desiderio
tenebitur virium! Olympiæ per stadium ingressus esse
Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum.
Utrum igitur has corporis, an Pythagoræ tibi malis
vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum
adsit; quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes
pueritiam, paullum ætate progressi adolescentiam de-
bent requirere. Cursus est certus ætatis et una via
naturæ, eaque simplex, suaque cuique parti ætatis tem-
pestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et fero-
citas juvenum, et gravitas jam constantis ætatis, et
senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo
34 tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio,
hospes tuus avitus Masinissa quæ faciat hodie, nona-
ginta natus annos: quum ingressus iter pedibus sit, in
equum omnino non ascendere; quum equo, ex equo non
descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite
operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem:
itaque omnia exsequi regis officia et munera. Potest
igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute
conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur
quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis
vacat ætas nostra muneribus iis, quæ non possunt sine
viribus sustineri. Itaque non modo, quod non pos-
sumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur.
35 At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut
omnino vitæ munus exsequi possint. At id quidem non
proprium senectutis est vitium, sed commune valetu-

dinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit! quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum id ne adolescentes quidem effugere possint? Resistendum, Læli et Scipio, senectuti est, ejusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. Habenda ratio valetudinis; utendum exer- 36
citationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitatione ingravescunt; animi autem [se] exercendo levantur. Nam quos ait Cæcilius

— — *cómicos stúltós senes*,

hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quæ vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia, quæ deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, 37
tantas clientelas Appius regebat et cæcus et senex. Intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos; metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo mos patrius et disciplina. Ita enim senec- 38
tus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet,

si nemini mancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo; quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo: causarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum maxime conficio orationes; jus augurum, pontificum, civile tracto; multum etiam Græcis literis utor; Pythagoreorumque more exercendæ memoriæ gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis; in his desudans atque elaborans, corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis; venio in senatum frequens ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporis viribus. Quæ si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quæ jam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu ætas senescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

39 XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis et præclari viri, quæ mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. *Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus* dicebat *a natura datam; cujus voluptatis avidæ libidines temere et effrenate ad potiundum incitarentur.*
40 *Hinc patriæ proditiones, hinc rerumpublicarum ever-*

siones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura sive quis deus nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libi- 41
dine dominante temperantiæ locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo jubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, quum major esset atque longior, omne animi lumen exstingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite, patre ejus, a quo Caudino prælio Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a majoribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse L. Camillo, Appio Claudio consulibus reperio. Quorsus 42
hæc? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ effecerit, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica, ac mentis, ut ita dicam, præstringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu ejicerem septem annis post-

quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim quum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic, Tito, fratre suo, censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungerit imperii dedecus.

43 XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes, M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro republica quarto consulatu devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius: qui quum ex sua vita, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto judicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque præclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et contempta voluptate, op-
44 timus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. At caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis? Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato *escam malorum* appellat *voluptatem, quod ea videlicet homines capi-*

antur, ut hamo pisces:) quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. F., qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem a cœna senem sæpe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quæ sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiæ dabat gloria! Sed quid ego alios? Ad meipsum jam revertar. 45
Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quæstore constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor ætatis; qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam cœtu amicorum et sermonibus metiebar. Bene enim *majores nostri accubitionem epularem amicorum*, quia vitæ conjunctionem haberet, *convivium nominarunt;* melius, quam *Græci*, qui hoc idem tum *compotationem*, tum *concœnationem* vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur.

XIV. Ego vero propter sermonis delectationem tem- 46
pestivis quoque conviviis delector, nec cum æqualibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam ætate atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est etiam fortasse quidam naturalis modus:) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a majoribus instituta, et is sermo, qui more majorum a summo adhibetur in poculis, et pocula, sicut in symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et refrigeratio æstate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus.

Quæ quidem etiam in Sabinis persequi soleo convi-
viumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam
noctem, quam maxime possumus, vario sermone pro-
47 ducimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio
in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil
autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles,
quum ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, utere-
turne rebus venereis: *dii meliora!* inquit: *libenter
vero istinc tamquam a domino agresti ac furioso pro-
fugi.* Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et
molestum est carere; satiatis vero et expletis jucundius
est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui
non desiderat: ego non desiderare dico esse jucundius.
48 Quod si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur liben-
tius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde
iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino
caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in
prima cavea spectat; delectatur tamen etiam, qui in
ultima: sic adolescentia voluptates propter intuens ma-
gis fortasse lætatur, sed delectatur etiam senectus pro-
49 cul eas spectans, tantum, quantum sat est. At illa
quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis li-
bidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupidi-
tatum omnium, secum esse secumque, ut dicitur, vivere!
Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque
doctrinæ, nihil est otiosa senectute jucundius. Mori
pæne videbamus in studio dimetiendi cæli atque terræ
C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio! Quoties illum
lux noctu aliquid describere ingressum, quoties non op-
pressit, quum mane cœpisset! Quam delectabat eum,
defectiones solis et lunæ multo nobis ante prædicere!
50 Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam
gaudebat bello suo Punico Nævius! quam Truculento

Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui quum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est! Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadæ medullam* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quæ sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ! Atque hæc quidem studia doctrinæ: quæ quidem prudentibus et bene institutis pariter cum ætate crescunt; ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, *senescere se, multa indies addiscentem*: qua voluptate animi nulla certe potest esse major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus 51
ego incredibiliter delector; quæ nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quæ numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque majore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terræ vis ac natura delectat: quæ quum gremio mollito ac subacto sparsum semen excepit, primum id occæcatum cohibet; ex quo *occatio*, quæ hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quæ, nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus quum emersit, fundit frugem spici ordine structam, et contra avium minorum morsus mu-

52 nitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum; ut meæ senectutis requietem oblectamentaque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quæ generantur e terra; quæ ex fici tantulo grano aut ex acino vinaceo aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. Malleoli, plantæ, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ natura caduca est et, nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in
53 omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quæ relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quæ gemma dicitur; a qua oriens uva sese ostendit: quæ, et succo terræ et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse quum fructu lætius, tum aspectu pulchrius? Cujus quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fe-
54 cundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem *de rebus rusticis* scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante sæculis fuit, Laertem, lenientem desi-

derium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum
stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis
et vineis et arbustis res rusticæ lætæ sunt, sed etiam
hortis et pomariis, tum pecudum pastu, apium exami-
nibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo
delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit
agricultura sollertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum 55
rusticarum; sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio lon-
giora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rus-
ticarum provectus sum, et senectus est natura loqua-
cior: ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo
in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de Sa-
binis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum
tempus ætatis: cujus quidem ego villam contemplans,
(abest enim non longe a me,) admirari satis non possum
vel hominis ipsius continentiam vel temporum disci-
plinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus
Samnites quum attulissent, repudiati sunt. Non enim 56
aurum habere præclarum sibi videri dixit, sed iis, qui
haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus
non efficere jucundam senectutem? Sed venio ad agri-
colas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum sena-
tores, id est senes: si quidem aranti L. Quinctio Cin-
cinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum:
cujus dictatoris jussu magister equitum C. Servilius
Ahala Sp. Mælium regnum appetentem occupatum in-
teremit. A villa in senatum arcessebantur et Curius et
ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, *viatores* no-
minati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis
fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem
sententia haud scio an ulla beatior possit esse: neque
solum officio, quod hominum generi universo cultura
agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et

saturitate copiaque omnium rerum, quæ ad victum ho-
minum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam
hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate
redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta
cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota
locuples est; abundat porco, hædo, agno, gallina, lac-
te, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ succidiam
alteram appellant. Conditiora facit hæc supervacanei
57 etiam operis aucupium atque venatio. Quid de pra-
torum viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum
olivetorumque specie dicam? Brevi præcidam. Agro
bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie
ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat,
verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim
potest illa ætas aut calescere vel apricatione melius vel
igni, aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius?
58 Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi
clavam, et pilam, sibi natationes atque cursus: nobis
senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras:
id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse
senectus potest.
59 XVII. Multas ad res perutiles Xenophontis libri
sunt: quos legite, quæso, studiose, ut facitis. Quam
copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est
de tuenda re familiari, qui Œconomicus inscribitur!
Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam
studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum
Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum præstantem
ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedæ-
monius, vir summæ virtutis, venisset ad eum Sardis
eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus comem
erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam
conseptum agrum diligenter consitum ostendisse. Quum
autem admiraretur Lysander et proceritates arborum,

et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum eum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam ejus, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: *Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum mea manu sunt satæ.* Tum Lysandrum, intuentem purpuram ejus et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: *Rite vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est!* Hæc igitur fortuna frui licet senibus: 60
nec ætas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta jam ætate in agris, eosque coleret. Cujus inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Ita quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit: atque ejus extrema ætas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris minus. Apex est autem senectutis auctoritas.
Quanta fuit in L. Cæcilio Metello! quanta in Atilio 61
Calatino! in quem illud elogium unicum: PLURIMÆ CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens! Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio præditum, vidimus! Quid de Paullo aut Africano loquar aut, ut jam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu

residebat auctoritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiæ voluptates.

62 XVIII. Sed in omni oratione, mementote, eam me senectutem laudare, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: *Miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet.* Non cani, non rugæ repente auctoritatem arripere possunt; sed honeste acta superior ætas fructus capit auctoritatis ex-
63 tremos. Hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quæ et apud nos et in aliis civitatibus, quæque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedæmonium, cujus modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. Quin enim memoriæ proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; quum autem ad Lacedæmonios accessisset, qui, legati quum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes,
64 et senem illum sessum recepisse. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, *Athenienses scire, quæ recta essent, sed facere nolle.* Multa in nostro collegio præclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? Quibus qui splendide usi sunt, ii mihi

videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. At 65
sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes, si quærimus, etiam avari! Sed hæc morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi; præterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quæ tamen omnia dulciora fiunt et moribus bonis et artibus; idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in *Adelphis* sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non
[illegible] acescit. Severitatem in senec-
[illegible] cut alia, modicam; acerbitatem
[illegible] vero senilis quid sibi velit, non 66
[illegible] quidquam esse absurdius, quam,
[illegible] eo plus viatici quærere?
[illegible] at causa, quæ maxime angere atque
[illegible] nostram ætatem videtur, appropin-
[illegible] uæ certe a senectute non potest longe
[illegible] erum senem, qui mortem contemnendam
[illegible] onga ætate non viderit! quæ aut plane
[illegible] est, si omnino exstinguit animum: aut
[illegible] da, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus
[illegible] Atqui tertium certe nihil inveniri potest.
[illegible] timeam, si aut non miser post mortem, aut 67
[illegible] iam futurus sum? Quamquam quis est tam
[illegible] quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se
[illegible] perum esse victurum? Quin etiam ætas illa
[illegible] plures, quam nostra, mortis casus habet. Faci-
[illegible] in morbos incidunt adolescentes; gravius ægrotant;
[illegible] istius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem:

quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullæ omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum illud videatis cum adolescentia esse com-
68 mune? Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimum dignitatem fratribus tuis, Scipio, mortem omni ætati esse communem. At sperat adolescens diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem, habet: at est eo meliore conditione, quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu viv[illegible] hic diu vixit.
69 Quamquam, o Dii boni! quid
Da enim supremum tempus: exs
regis ætatem: fuit enim, ut scri
nius quidam Gadibus, qui octo
centum et viginti vixit. Sed mihi
quidquam videtur, in quo est aliqui
enim id advenit, tunc illud, quod
tantum remanet, quod virtute et recte
sis. Horæ quidem cedunt et dies et
nec præteritum tempus umquam revertit
sequatur, sciri potest. Quod cuique tempo
70 dum datur, eo debet esse contentus. Nequ
trioni, ut placeat, peragenda fabula est; mo
cumque fuerit actu, probetur: nec sapienti
Plaudite veniendum. Breve enim tempus æt
est longum ad bene honesteque vivendum: s
cesseris longius, non magis dolendum est, quam ag
dolent, præterita verni temporis suavitate, æstatem
tumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescenti

significat ostenditque fructus futuros: reliqua tempora
demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt.
Fructus autem senectutis est, ut sæpe dixi, ante par- 71
torum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quæ
secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid
est autem tam secundum naturam, quam senibus emori?
Quod idem contingit adolescentibus adversante et re-
pugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi
videntur, ut quum aquæ multitudine vis flammæ oppri-
mitur; senes autem, sicut sua sponte nulla adhibita vi
consumptus ignis exstinguitur: et, quasi poma ex arbo-
ribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta,
decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus
maturitas; quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo
propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar
aliquandoque in portum ex longa navigatione esse ven
turus.

XX. Omnium ætatum certus est terminus; senec- 72
tutis autem nullus certus est terminus; recteque in
ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis,
et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animo-
sior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior.
Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone re-
sponsum est, quum illi quærenti, *qua tandem spe fretus
sibi tam audaciter obsisteret*, respondisse dicitur, *Senec-
tute*. Sed vivendi est finis optimus, quum, integra
mente ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ
coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium
idem destruit facillime, qui construxit; sic hominem
eadem optime, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam
omnis conglutinatio recens ægre, inveterata facile divel-
litur. Ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avide
appetendum senibus, nec sine causa deserendum sit:

73 vetatque Pythagoras, *injussu imperatoris, id est dei, de præsidio et statione vitæ decedere.* Solonis quidem sapientis elogium est, quo *se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare.* Vult, credo, se esse carum suis: sed haud scio, an melius Ennius:

> Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas
74 consequatur. Jam sensus morienti aliquis esse potest isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est, et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem
75 timens, qui poterit animo consistere? De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duo Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est; sed legiones nostras, quod scripsi in *Originibus*, in eum sæpe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam
76 rustici, contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt ineuntis

adolescentiæ; num ea constans jam requirit ætas, quæ media dicitur? Sunt etiam hujus ætatis: ne ea quidem quæruntur a senectute; sunt extrema quædam studia senectutis: ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. Quod quum evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de 77
morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus cælestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinæ naturæ æternitatique contrarium. Sed credo, Deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, cælestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.

Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas pæne 78
nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis, judicatus. Quid multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa; non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem: quum-

que semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod jam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Hæc Platonis fere.

79 XXII. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus major hæc dicit. *Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed, eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote,*
80 *etiam si nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quæque discedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Jam*
81 *vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, quum remissi et liberi sunt,*

futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote, ut deum: sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis. Cyrus quidem hæc moriens. Nos, si placet, nostra videamus.

XXIII. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, 82 aut patrem tuum Paullum aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes, (ut de me ipso aliquid more senum glorier,) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam ætatam et quietam sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maxime ad immortalitatem gloriæ niteretur. Quid? quod sapien- 83
tissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cujus obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane

quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac ætate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari.
84 Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane; habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, sæpe fecerunt: neque me vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi dedit. O præclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior: cujus a me corpus crematum est; (quod contra decuit ab illo meum:) animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quo æquo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos
85 digressum et discessum fore. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti,) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam jucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent,) nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstingui homini suo tempore optabile est. Nam habet

natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem ætatis est peractio, tamquam fabulæ: cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjuncta satietate.—Hæc habui, de senectute quæ dicerem; ad quam utinam perveniatis! ut ea, quæ ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLII CICERO

LÆLIUS

SIVE

DE AMICITIA DIALOGUS.

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Quum inter P. Scipionem Africanum et Lælium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni de amicitia scripturo idoneus visus est Lælius, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero C. Fannio et Q. Mucio Scævola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post Africani mortem habitum fingit, Lælius docet; Quid sit amicitia; Quibus de causis amici quæsiti sint: Quibus causis amicitia contrahatur. Deinde inter quos amicitia esse possit: Quæ sit amicitiæ lex, quæ officia, et quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scriptus est autem hic libellus post Catonem Majorem anno fere p. U. C. 710.

---

1 I. Quintus Mucius augur multa narrare de C. Lælio socero suo memoriter et jucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter dis-

putata, multa etiam breviter et commode dicta memoriæ mandabam, fierique studebam ejus prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævolam contuli, quem unum nostræ civitatis et ingenio et justitia præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. Quum sæpe multa, tum memini, domi in 2
hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum; quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissime et amantissime vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querela. Itaque tum Scæ- 3
vola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio, M. F., paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi; quas hoc libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam* et *inquit* sæpius interponeretur, atque ut tamquam a præsentibus coram haberi sermo videretur. Quum enim 4
sæpe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed, ut in *Catone Majore*, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illa ætate loqueretur, quam ejus, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute præter ceteros floruisset: sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Lælii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de

amicitia ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non
5 me loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius, et sapiens, (sic enim est habitus,) et amicitiæ gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur; respondet Lælius, cujus tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

6 II. FANNIUS. Sunt ista, Læli! Nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare debes omnium oculos nunc in te esse conjectos; unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni: scimus L. Attilium apud patres nostros appellatum esse *sapientem*; sed uterque alio quodam modo: Attilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat: (multa ejus et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur:) propterea quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare *sapien-*
7 *tem*, qualem in Græcia neminem. Nam qui *septem* appellantur, eos, qui ista subtilius quærunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, et

eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum
judicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut
omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute
inferiores putes. Itaque ex me quærunt, credo item ex
hoc [Scævola] quonam pacto mortem Africani feras:
eoque magis, quod his proximis Nonis, quum in hortos
D. Bruti auguris commentandi causa, ut assolet, venis-
semus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum
diem et illud munus solitus esses obire.

SCÆVOLA. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est a 8
Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animad-
verti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri tum
amicissimi morte, ferre moderate; nec potuisse non com-
moveri, nec fuisse id humanitatis tuæ: quod autem his
Nonis in collegio nostro non adfuisses, valetudinem
causam, non mæstitiam fuisse.

LÆLIUS. Recte tu quidem, Scævola, et vere: nec
enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum vale-
rem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbi-
tror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla in-
termissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum 9
tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis
amice: sed, ut mihi videris, non recte judicas de Catone.
Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quis-
quam, ille sapiens fuit. Quomodo, ut alia omittam,
mortem filii tulit! Memineram Paullum, videram Gal-
lum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro.
Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem 10
ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit:
hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem,
ut jam cum utroque loquar, sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, 11
quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe men-

tiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum esse præclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit; qui consulatum petivit numquam, factus est consul bis; primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, reipublicæ pæne sero; qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo præsentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, justitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, mærore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio juvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert
12 eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit; quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos lætissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis

et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto
dignitatis gradu ad superos videatur deos potius, quam
ad inferos pervenisse.

IV. Neque enim assentior iis, qui hæc nuper disserere 13
cœperunt, cum corporibus simul animos interire atque
omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum aucto-
ritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam
religiosa jura tribuerunt, quod non fecissent profecto,
si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in
hac terra fuerunt, magnamque Græciam, quæ nunc qui-
dem deleta est, tunc florebat, institutis et præceptis suis
erudierunt: vel ejus, qui Apollinis oraculo sapientissi-
mus est judicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut in ple-
risque, sed idem semper, *Animos hominum esse divinos,
iisque, quum e corpore excessissent, reditum in cœlum
patere optimoque et justissimo cuique expeditissimum.*
Quod item Scipioni videbatur, qui quidem, quasi præs- 14
agiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus
et Manilius adessent, et alii plures tuque etiam, Scæ-
vola, mecum venisses, triduum disseruit de republica:
cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate
animorum: quæ se in quiete per visum ex Africano au-
disse dicebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus
in morte facillime evolet tamquam e custodia vinculis-
que corporis; cui censemus cursum ad deos faciliorem
fuisse, quam Scipioni? Quocirca mærere hoc ejus eventu
vereor ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa
veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum,
nec ullus sensus maneat, ut nihil boni est in morte, sic
certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi
natus non esset omnino; quem tamen esse natum et
nos gaudemus, et hæc civitas, dum erit, lætabitur.
Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum op- 15

time est, mecum incommodius, quem fuerat æquius, ut introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi conjuncta cura de re publica et de privata fuit, quocum et domus et militia communis et id in quo est omnis vis amicitiæ, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiæ, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsertim, quam quod amicitiæ nostræ memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus sæculis vix tria aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Lælii amicitiam notam posteritati fore.

16 FANN. Istud quidem, Læli, ita necesse est. Sed, quoniam amicitiæ mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scævolæ) si, quemadmodum soles de ceteris rebus, quum ex te quæruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quæ præcepta des.

SCÆV. Mihi vero pergratum erit: atque, id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris.

17 V. LÆL. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et præclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quamobrem, quæ disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum,

tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. Sed 18
hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non
posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui hæc subtilius
disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem
parum: negant enim quemquam virum bonum
esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam
interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus.
Nos autem ea, quæ sunt in usu vitaque communi,
non ea, quæ finguntur aut optantur, spectare debemus.
Numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti.
Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant,
ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant
sapientiæ nomen et invidiosum et obscurum; concedant,
ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt
id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur 19
pingui Minerva, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt,
ut eorum probetur fides, integritas, æquitas, liberalitas,
nec sit in eis ulla cupiditas vel libido vel audacia,
sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi;
hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos
putemus, quia sequantur, quantum homines
possunt, naturam—optimam bene vivendi ducem. Sic
enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter
omnes esset societas quædam: major autem, ut quisque
proxime accederet. Itaque cives potiores, quam peregrini;
propinqui, quam alieni: cum his enim amicitiam
natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis.
Namque hoc præstat amicitia propinquitati, quod ex
propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non
potest: sublata enim benevolentia amicitiæ nomen tollitur,
propinquitatis manet. Quanta autem vis ami- 20
citiæ sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita
societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura,

ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate summa consensio: qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, quidquam melius homini sit a diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc quidem extremum [est]: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris, quam in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclare illi quidem: sed hæc ipsa virtus amicitiam et gignit et con-
tinet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest.
21 Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri
interpretemur, nec eam, ut quidam docti, verborum
magnificentia metiamur, virosque bonos eos, qui ha-
bentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones,
Philos. His communis vita contenta est: eos autem
22 omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales
igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet,
quantas vix queo dicere. Principio, qui[a] potest esse *vita*
vitalis, ut ait Ennius, quæ non in amici mutua bene-
volentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, qui-
cum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset
tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis
æque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre diffi-
cile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret.
Denique ceteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt
singulæ rebus fere singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut
colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas;

[a] Al. cui.

valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præsto est: nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quæ tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas partiens communicansque leviores.

VII. Quumque plurimas et maximas commoditates 23
amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quod bonam spem prælucet in posterum, nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant—et imbecilli valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiæ conjunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiæ concordiæque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti? Ex
quo, quantum boni sit in amicitia, judicari potest. Agri- 24
gentinum quidem doctum quemdam virum carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum natura totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maxi-

mis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, nova fabula! quum, ignorante rege, uter esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Si qua præterea sunt, (credo autem esse multa:) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote.

25 FANN. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis sæpe quæsivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuæ.

SCÆV. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de republica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus justitiæ fuit contra accuratam orationem Phili!

FANN. Facile id quidem fuit, justitiam justissimo viro defendere.

SCÆV. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide constantia justitiaque servatam maximam gloriam ceperit?

26 VIII. LÆL. Vim hoc quidem est afferre! Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, præsertim in re bona, quum difficile est, tum ne æquum quidem obsistere.—Sæpissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut in dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiæ, sed antiquior et pulchrior

et magis a natura ipsa profecta alia causa? *Amor* enim, ex quo *amicitia* nominata, princeps est ad benevolentiam conjungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui simulatione amicitiæ coluntur et observantur temporis causa. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid est, id verum est et voluntarium. Quapropter a natura mihi videtur 27
potius, quam ab indigentia orta amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius: primum ex ea caritate, quæ est inter natos et parentes, quæ dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute; nihil, 28
quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero propter probitatem ejus non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper hæc civitas oderit.

IX. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, 29
quos numquam vidimus, vel, quod majus est, in hoste-

etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum mo-
veantur, quum eorum, quibuscum usu conjuncti esse
possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur?
Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et
studio perspecto et consuetudine adjuncta; quibus re-
bus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis,
admirabilis quædam exardescit benevolentiæ magnitudo.
Quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per
quem quisque assequatur, quod desideret; humilem
sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam,
ortum amicitiæ, quam ex inopia atque indigentia natam
volunt. Quod si ita esset: ut quisque minimum in se
esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus:
30 quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum
confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic
munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso
posita judicet: ita in amicitiis expetendis colendisque
maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei?
Minime hercle! ac ne ego quidem illius: sed ego ad-
miratione quadam virtutis ejus, ille vicissim opinione
fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me
dilexit; auxit benevolentiam consuetudo. Sed quam-
quam utilitates multæ et magnæ consecutæ sunt, non
sunt tamen ab earum spe causæ diligendi profectæ.
31 Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus
gratiam, (neque enim beneficium feneramur, sed na-
tura propensi ad liberalitatem sumus:) sic amicitiam
non spe mercedis adducti, sed quod omnis ejus fructus
32 in ipso amore inest, expetendam putamus. At ii, qui
pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dis-
sentiunt: nec mirum. Nihil enim altum, nihil magni-
ficum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes
cogitationes abjecerunt in rem tam humilem tamque

contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus natura gigni sensum diligendi et benevolentiæ caritatem facta significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur et moribus, sintque pares in amore et æquales propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque hæc inter eos fit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximæ capientur, et erit ejus ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco veræ amicitiæ sempiternæ sunt.—Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc forte vultis.

FANN. Tu vero perge, Læli! pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo.

SCÆV. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus. 33

X. LÆL. Audite ergo, optimi viri, ea, quæ sæpissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitæ permanere. Nam vel, ut non idem expediret, incidere sæpe; vel, ut de republica non idem sentiretur: mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, alias adversis rebus, alias ætate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quod summi puerorum amores sæpe una cum prætexta ponerentur; sin autem 34
ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriæ conditionis vel commodi alicujus, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem

enim majorem esse nullam in amicitiis, quam in ple-
risque pecuniæ cupiditatem, in optimis quibusque ho-
noris certamen et gloriæ; ex quo inimicitias maximas
35 sæpe inter amicissimos exstitisse. Magna enim dissidia
et plerumque justa nasci, quum aliquid ab amicis, quod
rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri
aut adjutores essent ad injuriam. Quod qui recusarent,
quamvis honeste id facerent, jus tamen amicitiæ deserere
arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem,
qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione
ipsa profiteri, omnia se amici causa esse facturos.
Eorum querela inveteratas non modo familiaritates ex-
stingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc
ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia
subterfugere non modo sapientiæ, sed etiam felicitatis
diceret sibi videri.
36 XI. Quamobrem id primum videamus, si placet,
quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si
Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi
cum Coriolano debuere? Num Visellinum amici, reg-
num appetentem, num Sp. Mælium debuerunt juvare?
37 Ti. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q.
Tuberone æqualibusque amicis derelictum videbamus.
At C. Blossius Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola,
quum ad me, qui aderam Lænati et Rupilio consulibus
in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem,
causam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut,
quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego,
Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? '*Num-
quam*, inquit, *voluisset id quidem.*' *Sed, si voluisset,*
'*paruissem.*' Videtis, quam nefaria vox. Et hercle
ita fecit; vel plus etiam, quam dixit: non enim paruit
ille Ti. Gracchi temeritati, sed præfuit; nec se comitem

illius furoris, sed ducem præbuit. Itaque hac amentia,
quæstione nova perterritus, in Asiam profugit ad hostes
se contulit, pœnas reipublicæ graves justasque persolvit.
Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causa pecca-
veris. Nam, quum conciliatrix amicitiæ virtutis opinio
fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute de-
feceris. Quod si rectum statuerimus, vel concedere 38
amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid
velimus; perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat
res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos
sunt, quos vidimus, aut de quibus memoriam accepimus,
quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis ex-
empla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad
sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum Æmi- 39
lium C. Luscino familiarem fuisse, (sic a patribus acce-
pimus,) bis una consules, collegas in censura: tum et
cum iis et inter se conjunctissimos fuisse M'. Curium et
Ti. Coruncanium memoriæ proditum est. Igitur ne
suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico
quidpiam contendisse, quod contra fidem, contra jus-
jurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem
in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, im-
petraturum non fuisse? quum illi sanctissimi viri fuerint,
æque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum et
rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo,
C. Cato, et minime tunc quidem Caius frater, nunc idem
acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque 40
rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim
excusatio est et minime accipienda quum in ceteris
peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causa
fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scævola,
locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros

casus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est; vel regnavit is quidem
41 paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Ti. Gracchi sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res, quæ proclivius ad perniciem, quum semel cœpit, labitur. Videtis, in tabella jam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quam quemadmodum his resis-
42 tatur. Quorsum hæc? Quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis in re publica peccantibus non discedant: improbis autem pœna statuenda est: nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græcia Themistocle? quis potentior? Qui quum imperator bello Persico servitute Græciam liberasset propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo: itaque
43 mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiæ tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda, ut ne quis [sibi] concessum putet, amicum vel bellum patriæ

inferentem sequi. Quod quidem, ut res cœpit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ sanciatur, ut 44
ab amicis honesta petamus; amicorum causa honesta
faciamus; ne exspectemus quidem, dum rogemur;
studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero
dare gaudeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum
bene suadentium valeat auctoritas, eaque et
adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam
acriter, si res postulabit; et adhibitæ pareatur.

Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in 45
Græcia, placuisse opinor mirabilia quædam: (sed nihil
est, quod illi non persequantur suis argutiis:)
partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit
unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse
suarum cuique rerum; alienis nimis implicari molestum
esse: commodissimum esse, quam laxissimas
habenas habere amicitiæ: quas vel adducas, quum velis,
vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum
securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam
parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt 46
multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi
paullo ante:) præsidii adjumentique causa, non
benevolentiæ neque caritatis, amicitias esse expetendas.
Itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat minimumque
virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo
fieri, ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant,
quam viri, et inopes, quam opulenti, et calamitosi,
quam beati. O præclaram sapientiam! Solem enim e 47
mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt:
qua nihil a diis immortalibus melius habemus, nihil

jucundius. Quæ est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quæ necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et lætari bonis rebus et dolere
48 contrariis. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor; (qui profecto cadit, nisi ex ejus animo exstirpatam humanitatem arbitramur:) quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum aut truncum aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream quamdam volunt: quæ quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. Quamobrem angoi iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

XIV. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adjungat: id quum contingit,
49 amor exoriatur necesse est. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut ædificio, ut vestitu cultuque corporis; animo

autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel, ut ita
dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil
est enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine
studiorum officiorumque jucundius. Quod si etiam 50
illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod
ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad
amicitiam similitudo; concedetur profecto verum esse,
ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi quasi propin-
quitate conjunctos atque natura. Nihil est enim appe-
tentius similium sui, nihil rapacius, quam natura.
Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scævola, constat, ut
opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevo-
lentiam esse: qui est amicitiæ fons a natura con-
stitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem
pertinet. Non est enim inhumana virtus neque im-
munis neque superba: quæ etiam populos universos
tueri, eisque optime consulere soleat; quod non faceret
profecto, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam 51
mihi quidem videntur, qui utilitatis causa fingunt ami-
citias, amabilissimum nodum amicitiæ tollere. Non
enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor
ipse delectat; tumque illud fit, quod ab amico est pro-
fectum, jucundum, si cum studio est profectum: tan-
tumque abest, ut amicitiæ propter indigentiam colantur,
ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute præditi, in
qua plurimum est præsidii, minime alterius indigeant,
liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio,
an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse
amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam
consilio, numquam opera nostra, nec domi nec militiæ,
Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed
utilitas amicitiam consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes 52

audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec
ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est,
pro deûm fidem atque hominum! qui velit, ut neque
diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circum-
fluere omnibus copiis atque in omnium rerum abun-
dantia vivere? Hæc est enim tyrannorum vita, in qua
nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis bene-
volentiæ potest esse fiducia; omnia semper suspecta
53 atque sollicita: nullus locus amicitiæ. Quis enim aut
eum diligat, quem metuat; aut eum, a quo se metui
putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tem-
pus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint; tum
intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod
Tarquinium dixisse ferunt, tum [exsulantem] se in-
tellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos,
54 quum jam neutris gratiam referre posset. Quamquam
miror, illa superbia et importunitate si quemquam ha-
bere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros
amicos parare non potuere: sic multorum opes præ-
potentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum
ipsa fortuna cæca est, sed eos etiam plerumque efficit
cæcos, quos complexa est. Itaque efferuntur fere
fastidio et contumacia: neque quidquam insipiente for-
tunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem
videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus,
imperio, potestate, prosperis rebus immutari, spernique
55 ab his veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem
stultius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus,
opibus possint, cetera parare, quæ parantur pecunia,
equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos
non parare, optimam et pulcherrimam vitæ, ut ita
dicam, suppellectilem? Etenim cetera quum parant,
cui parent, nesciunt, nec cujus causa laborent:—ejus

est enim istorum quidque, qui vincit viribus: — amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona fortunæ, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Constituendi sunt autem, qui sint in amicitia 56
fines et quasi termini diligendi. De quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicos affecti simus, quo erga nosmetipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab
amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus as- 57
sentior. Nec enim illa *prima* vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quæ nostra causa numquam faceremus, facimus causa amicorum, precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius; quæ in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multæque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi
fruantur. *Altera* sententia est, quæ definit amicitiam 58
paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo in amicitiam congeratur.
Tertius vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque 59
se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ

fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in
eum, qualis ille in se est; sed potius eniti et efficere,
ut amici jacentem animum excitet inducatque spem
cogitationemque meliorem. Alius igitur finis veræ
amicitiæ constituendus est, si prius, quid maxime re-
prehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam
vocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quam
ejus, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando
esset osurus: nec vero se adduci posse, ut hoc, quem-
admodum putaretur, a Biante esse dictum crederet,
qui sapiens habitus esset unus e septem; impuri cu-
jusdam, aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam
revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quis-
quam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse
posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut
quam sæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tam-
quam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte
factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere,
60 invidere. Quare hoc quidem præceptum, cujuscumque
est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius præ-
cipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in
amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus
eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si
minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id
Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum
putabat.

61 XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut, quum
emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos om-
nium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla excep-
tione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit,
ut minus justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in
quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum
sit de via; modo ne summa turpitudo sequatur: est

enim, quatenus amicitiæ dari venia possit. Nec vero negligenda est fama; nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

Sed sæpe (etenim redeo ad Scipionem, cujus omnis 62
sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent: capras et oves quot quisque haberet, dicere posse: amicos quot haberet, non posse dicere! et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse nec habere quasi signa quædam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sane, nisi expertum; experiendum est autem in ipsa amicitia. Ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem. Est 63
igitur prudentis sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiæ, quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves; quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiæ non anteponant, ut, quum ex altera parte proposita hæc sint, ex altera jus amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla est enim natura ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa sit neglecta amicitia. Itaque 64
veræ amicitiæ difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum

invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? hæc ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen hæc duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt.

XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia præstiterit, hunc ex maxime raro hominum genere judicare debemus et pæne divino.
65 Firmamentum autem stabilitatis constantiæque ejus, quam in amicitia quærimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum. Simplicem præterea et communem et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum; neque vero, qui non eisdem rebus movetur et natura consentit, fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur aut credat oblatis: quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri, quem eumdem sapientem licet dicere, hæc duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam: deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico
66 esse violatum. Accedat huc suavitas quædam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiæ. Tristitia autem et in omni re

severitas, habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Exsistit autem hoc loco quædam quæstio sub- 67
difficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio! Non enim amicitiarum debent esse, sicut aliarum rerum satietates. Veterrimæ quæque, ut ea vina, quæ vetustatem ferunt, esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, *multos modios salis simul edendos esse*, ut amicitiæ munus expletum sit. Novitates autem, si spem afferunt, 68
ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ; vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cujus modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec vero in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quæ sunt inanimata, consuetudo valet; quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse 69
inferiori: sæpe enim excellentiæ quædam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat ætate, tamquam superiorem colebat suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus: 70
ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant ea suis communicentque cum

proximis; ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque præstantiæ tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur.

71 XX. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiæ conjunctio-
nisque necessitudine superiores, exæquare se cum in-
ferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis
aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum
plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam ex-
probrant: eoque magis, si habere se putant, quod
officiose et amice et cum labore aliquo suo factum que-
ant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia ex-
probrantium: quæ meminisse debet is, in quem collata
72 sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem ut
ii, qui superiores sunt, summittere se debent in ami-
citia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim
quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se
contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis, qui
etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione
73 non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tan-
tum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse
efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas
atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quamvis
licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos per-
ducere: ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere,
fratrem ejus Lucium non potuit. Quod si etiam possis

quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid
ille possit sustinere. Omnino amicitiæ, corroboratis 74
jam confirmatisque et ingeniis et ætatibus, judicandæ
sunt: nec, si qui ineunte ætate venandi aut pilæ stu-
diosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum
eodem studio præditos dilexerunt. Isto enim modo
nutrices et pædagogi jure vetustatis plurimum bene-
volentiæ postulabunt: qui negligendi quidem non sunt,
sed alio quodam modo. Aliter amicitiæ stabiles per-
manere non possunt. Dispares enim mores disparia
studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat ami-
citias: nec ob aliam causam ullam boni improbis,
improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta
est inter eos, quanta maxima potest esse, morum stu-
diorumque distantia. Recte etiam præcipi potest in 75
amicitiis, ne intemperata quædam benevolentia, quod
persæpe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec
enim, ut ad fabulas redeam, Trojam Neoptolemus capere
potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus,
multis cum lacrimis iter suum impedientem audire
voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum
sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium
non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura, et
ob eam ipsam causam in amicitia parum justus. Atque
in omni re considerandum est, et quid postules ab
amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitiis 76
dimittendis nonnumquam necessaria: jam enim a sa-
pientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio
nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum quum
in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad ami-
cos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ sunt re-
missione usus eluendæ et, ut Catonem dicere audivi,

dissuendæ magis, quam discindendæ; nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit neque fieri possit, ut non statim
77 alienatio disjunctioque facienda sit. Sin autem morum
aut studiorum commutatio quædam, ut fieri solet, facta erit, aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit: (loquor enim jam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis:) cavendum erit, ne non solum amicitiæ depositæ, sed inimicitiæ etiam susceptæ videantur. Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio; propter dissensionem autem, quæ erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba.
78 Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum
discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctæ potius amicitiæ, quam oppressæ esse videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiæ: ex quibus jurgia, maledicta, contumeliæ gignuntur. Quæ tamen si tolerabiles erunt, ferendæ sunt: et hic honos veteri amicitiæ tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis
79 cito diligere incipiant neve non dignos. Digni autem
sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus! et quidem omnia præclara rara, nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum nôrunt, nisi quod fructuosum sit, et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum

esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxime naturali 80
carent amicitia, per se et propter se expetenda, nec ipsi
sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiæ qualis et quanta sit.
Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse
mercedem exigat caritatis suæ, sed quod per se sibi
quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam trans-
feretur, verus amicus numquam reperietur. Est enim
is quidem tamquam alter idem. Quod si hoc apparet 81
in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus,
feris, primum ut se ipsæ diligant: (id enim pariter cum
omni animante nascitur:) deinde, ut requirant atque
appetant, ad quas se applicent ejusdem generis ani-
mantes; idque faciunt cum desiderio et cum quadam
similitudine amoris humani: quanto id magis in ho-
mine fit natura, qui et se ipse diligit, et alterum an-
quirit, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat
pæne unum ex duobus?

XXII. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, 82
amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non pos-
sunt: quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab eis de-
siderant. Par est autem, primum ipsum esse virum
bonum, tum alterum similem sui quærere. In talibus
ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitiæ con-
firmari potest, quum homines benevolentia conjuncti,
primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, im-
perabunt, deinde æquitate justitiaque gaudebunt, om-
niaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam um-
quam nisi honestum et rectum alter ab altero postu-
labit; neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam
verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiæ tol-
lit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis per- 83
niciosus est error, qui existimant libidinum peccato-
rumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum

amicitia adjutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum altera perveniret. Quæ si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturæ bonum optimus beatissimusque comitatus.
84 Hæc est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quæ putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque jucunditas: ut et, quum hæc adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri
85 cogit. Quocirca, (dicendum est enim sæpius,) quum judicaveris, diligere oportet; non, quum dilexeris, judicare. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis et colendis: præposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus.

86 XXIII. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariæ tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus contemnitur et venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment!

Itemque cetera, quæ quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim nescio quomodo 87
per omnium vitas amicitia nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est et immanitate naturæ, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suæ. Atque hoc maxime judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo 88
illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: *Si quis in cælum ascendisset naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quæ jucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset.* Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat ac desideret: obsurdescimus tamen

nescio quomodo, nec ea, quæ ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiæ, multæque causæ suspicionum offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici sæpe sunt et objurgandi, et hæc accipienda amice, quum benevole fiunt.
89 Sed, nescio quomodo, verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obsĕquium amicos, vĕritas odiŭm parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiæ: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde aut objurgatio contumelia careat. In *obsequio* autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur: quæ non modo amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum ty-
90 ranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: *Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos numquam.* Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur; objurgari moleste ferunt: quod contra oportebat delicto dolere, correctione gaudere.

91 XXV. Ut igitur et monere et moneri proprium est

veræ amicitiæ, et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse majorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Quum autem omnium rerum simulatio 92
est vitiosa, (tollit enim judicium veri, idque adulterat,) tum amicitiæ repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiæ valere non potest. Nam quum amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, 93
tam devium, quam animus ejus, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis? nego: ait? áio: postremo imperavi egomét mihi,
Omnia assentári.

ut ait idem Terentius; sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. Multi 94
autem Gnathonum similes quum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus 95
amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimis constat, tamen judicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. Sed nihil 96

de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illi, dii immortales, fuit gravitas! quanta in oratione majestas! ut facile ducem populi Romani non comitem diceres. Sed adfuistis et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo; tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque id actum est prætore me quinquennio ante quam consul sum factus. Ita re magis, quam auctoritate causa illa defensa est.

97 XXVI. Quod si in scena, id est in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est; quid in amicitia fieri oportet, quæ tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem aut amari, quum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur
98 et se maxime ipse delectet. Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi præditi esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio; his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium

esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaïs mihi?

Satis erat respondere, *magnas;—ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamvis 99
blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur, et litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, cavendum est, ut in Epiclero:

Hodié me ante omnes cómicos stultós senes
Versáris atque emúnxeris lautíssime.

Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est im- 100
providorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium, (de hac dico sapientia, quæ videtur in hominem cadere posse,) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea con-

stantia: quæ quum se extulit et ostendit lumen suum,
et idem aspexit agnovitque in alio: ad id se admovet
vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo
eorum exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque
enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud
est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indi-
101 gentia, nulla utilitate quæsita: quæ tamen ipsa efflo-
rescit ex amicitia, etiam si tu eam minus secutus sis.
Hac nos adolescentes benevolentia senes illos, L. Paul-
lum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum,
Scipionis nostri socerum, dileximus. Hæc etiam magis
elucet inter æquales, ut inter me et Scipionem, L.
Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem
senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in
vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum
adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii, familiaritate de-
lector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ na-
turæque nostræ, ut alia ætas oriatur ex alia; maxime
quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, qui-
buscum tamquam e carceribus emissus sis, cum eis-
102 dem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res
humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui an-
quirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur.
Caritate enim benevolentiaque sublata omnis est e vita
sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam
est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: vir-
tutem enim amavi illius viri, quæ exstincte non est.
Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in
manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis.
Nemo umquam animo aut spe majora suscipiet, qui sibi
non illius memoriam atque imaginem proponendam
103 putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut
fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum ami-

citia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex ipso, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi 104
semper aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntur potius et augentur cogitatione et memoria: et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi ætas ipsa solatium; diutius enim in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt. Hæc habui, de amicitia quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia præstabilius putetis.

OXONII: EXCUDEBANT JACOBUS PARKER ET SOC.

TEXTS WITH SHORT NOTES.

THE Texts of the OXFORD POCKET CLASSICS are issued with Short Notes, calculated as well for the use of Schools as for the junior members of Universities.

		s.	d.
SOPHOCLES.—AJAX, (*Text and Notes,*)	...	1	0
ELECTRA	... ...	1	0
ŒDIPUS REX	... ...	1	0
ŒDIPUS COLONEUS	... ...	1	0
ANTIGONE	... ...	1	0
PHILOCTETES	... ...	1	0
TRACHINIÆ	... ...	1	0

The Notes only, in one vol., cloth, 3s.

ÆSCHYLUS.—PERSÆ, (*Text and Notes,*)	...	1	0
PROMETHEUS VINCTUS ...	...	1	0
SEPTEM CONTRA THEBAS	...	1	0
AGAMEMNON	... ...	1	0
CHOEPHORÆ	... ...	1	0
EUMENIDES	... ...	1	0
SUPPLICES	... ...	1	0

The Notes only, in one vol., cloth, 3s. 6d.

EURIPIDES.—HECUBA, (*Text and Notes,*)	...	1	0
MEDEA ...	... ...	1	0
ORESTES ...	... ...	1	0
HIPPOLYTUS	... ...	1	0
PHŒNISSÆ	... ...	1	0
ALCESTIS	... ...	1	0

The above Notes only, in one vol., cloth, 3s.

BACCHÆ	... ...	1	0
ARISTOPHANES.—The KNIGHTS (*Text and Notes*)		1	0
The ACHARNIANS ...	...	1	0
THE BIRDS...	... ...	1	6
XENOPHON.—MEMORABILIA, (*Text and Notes,*)		2	6

	s.	d.
DEMOSTHENES.—De Corona, (*Text and Notes,*)	2	0
Olynthiac Orations	1	0
ÆSCHINES.—In Ctesiphontem (*Text and Notes,*)	2	0
PLATO.—Politics, Bks. I—IV. (*Text and Notes.*)		
ARISTOTLE.—The Poetics (*Text and Notes,*)	1	6
The Politics, (*Text and Notes,*)	2	6
HOMER.—Ilias, Lib. i.—vi., (*Text and Notes,*)	2	0
VIRGIL.—Bucolica, (*Text and Notes,*) ...	1	0
Georgica and Minor Poems ...	2	0
Æneidos, Lib. i.—iii.	1	0
HORACE.—Carmina, &c., (*Text and Notes,*) ...	2	0
Satiræ	1	0
Epistolæ et Ars Poetica ...	1	0
The Notes only, in one vol., cloth, 2s.		
SALLUST.—Jugurtha, (*Text and Notes,*) ...	1	6
Catilina	1	0
CICERO.—Oratio In Q. Cæcilium—Divinatio	1	0
„ In Verrem Actio Prima ...	1	0
„ Pro Lege Manilia, and Pro Archia	1	0
„ In Catilinam	1	0
„ Pro Plancio	1	6
„ Pro Milone	1	0
Orationes Philippicæ, I., II. ...	1	6
The above Notes only, in one vol., cloth, 3s. 6d.		
De Senectute and De Amicitia ...	1	0
Epistolæ Selectæ	1	6
Oratio pro Roscio	1	0
LIVY.—Lib. xxi.—xxiv., (*Text and Notes,*) ...	4	0
CÆSAR.—Lib. i.—iii., (*Text and Notes,*) ...	1	0
CORNELIUS NEPOS, (*Text and Notes,*) ...	1	6
PHÆDRUS.—Fabulæ, (*Text and Notes,*) ...	1	0
TACITUS.—Annales, *Notes only,* two vols. cloth	7	0

Portions of other Authors are in preparation.

Parker and Co., Oxford and London.

LATIN